

Azərbaycan Respublikası
Elm və Təhsil Nazirliyi

ISSN 2790-0738 (Print)
ISSN 2791-0911 (Online)
ISSN-L 2790-0738

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

Cild 71 Say 1/ 2025

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

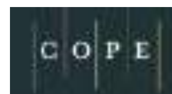
Volume 71 Issue 1 / 2025

Jurnalın indekslənməsi / Journal Indexing

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.
ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli əmri ilə Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436 | Qeydiyyat № B236

"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahələrində Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində elmi məqalələr dərc edən, dilimizin saflığı və işləkliyini qoruyan, Azərbaycan dili və ədəbiyyatının (həmçinin xarici ədəbiyyatın) tədqiqi və təbliği məsələlərini araşdıran, tədris metodikasını, müasir tədris yanaşmalarını təbliğ edən və bu sahələrdəki yenilikləri işıqlandıran resenziyalı, açıq girişli elmi-metodik nəşrdir. Jurnal il ərzində dörd dəfə Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) lisenziyasının şərtləri əsasında yayımlanır və çap edilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövri elmi nəşrlər sırasına daxildir.

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
Scientific-methodical journal. Published since 1954.
ISSN 2790–0738 (Print) | ISSN 2791–0911 (Online) | ISSN-L 2790–0738

The Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan was approved by the order dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436 | Registration № B236

"Teaching of Azerbaijani Language and Literature" is a peer-reviewed, Open-Access scientific and methodological journal that publishes scientific articles in the fields of linguistics and literary studies in Azerbaijani, Turkish, English and Russian, preserves the purity and functionality of our language, investigates the issues of research and promotion of the Azerbaijani language and literature (as well as foreign literature), promotes teaching methodology, modern teaching approaches and highlights innovations in these fields. The journal is published and printed four times a year under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 (CC BY-NC 4.0) license. It is included in the list of periodical scientific publications recommended by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

ÜNVAN
AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37
E-mail: tall@edu.gov.az
http://tall.edu.az

ADDRESS
AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37
E-mail: tall@edu.gov.az
http://tall.edu.az

İÇİNDƏKİLƏR

Cild 71 Say 1 / 2025

CONTENTS

Volume 71 Issue 1 / 2025

Hörmətli oxucular!

“Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi” jurnalının 2025-ci ilin ilk sayını təqdim etməkdən məmnunluq duyuruq. Bu buraxılış yenilənmiş dizaynı ilə oxucuların diqqətinə təqdim olunur.

Jurnalımız elmi biliklərin inkişafına töhfə verməyi daim ön planda tutur. Bu məqsədlə, jurnalın məzmununu müasir akademik standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirir və elmi araşdırmalara verdiyimiz dəstəyi davam etdiririk.

Jurnalımızın beynəlxalq elmi bazalarda indekslənməsi istiqamətindəki fəaliyyətləri davam edir və daha əhəmiyyətli beynəlxalq platformalarda təmsil olunmaq məqsədilə müvafiq tədbirlər görülür. Bu, jurnalın elmi nüfuzunun artırılmasına və tədqiqatçıların elmi araşdırmalarının beynəlxalq akademik mühitə təqdim edilməsinə xidmət edir.

Yeni sayın elmi ictimaiyyət üçün faydalı olacağına ümid edir, məqalələri ilə jurnalımızın inkişafına töhfə verən müəlliflərimizə və oxucularımıza təşəkkür edirik.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 13–18
https://doi.org/10.48445/f9646-0590-9052-d

Söz-cümlə ilə yarımçıq cümlələrin sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəsi

Ədalət Abbasov [1]

XÜLASƏ
Yarımçıq cümlələr üzvlənən cümlələr sisteminə aid olub, bütün cümlə üzvləri ilə ifadə edilə bilir. Yarımçıq cümlələrə aid olan koordinasiyaları dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədilə onların söz-cümlə ilə müqayisəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu iki cümlə tipi struktur-semantik cəhətdən zahirən sinonimik təsir bağışlayır. Çünki hər ikisi kommunikativ forma baxımından dialoji quruluşa malikdir. Yarımçıq cümlələrdə fikrin ifadəsində iştirak edən üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılır. Əgər təktərkibli və ya cüttərkibli müxtəsər və geniş cümlə üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılıbsa və bu üzvlər asanlıqla bərpa edilə bilirsə, belə cümlələr yarımçıq cümlələr adlandırılır. Söz-cümlə isə üzvlərə ayrılmayan, yəni üzvlənməyən sadə cümlə qrupuna aiddir. Yarımçıq cümlələrdə buraxılan üzvlər mətndəki kontekstə əsasən bərpa edilə bilir. Lakin söz-cümlədə bu mümkün deyil, çünki burada ilkin fikrə münasibət ifadə edildiyinə görə buna ehtiyac qalmır. Ümumiyyətlə, əlaqəli nitqdə məzmunca yarımçıqlıq olmamalıdır; bu yarımçıqlıq onun müstəqil işlədilə bilən bütöv variantlarına nisbətən yalnız formada müşahidə olunur. Bu fərqliliklərin dərk edilməsi dilin istifadə qaydalarının daha dərindən qavranılmasına kömək edir.

AÇAR SÖZLƏR
sintaktik-semantik xüsusiyyət, nitq mühiti, kommunikativ funksiya, üzvlənən cümlə, üslubi cəhət, kontekstual situasiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 26.12.2024
Qəbul edilib: 27.02.2025

[1] Filologiya elmləri doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0002-9704-1874 | abbasov-edalat@mail.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 13–18
https://doi.org/10.48445/f9646-0590-9052-d

Comparison of Syntactic-Semantic Features of Sentences and Incomplete Sentences

Adalat Abbasov [1]

ABSTRACT
Incomplete sentences belong to the system of participle sentences and can be expressed by all sentence members. It is especially useful to compare them with a sentence in order to determine precisely the coordinations that belong to incomplete sentences. These two sentence types have an apparently synonymous effect from a structural-semantic point of view. Because both sentence types have a dialogic structure in terms of communicative form. In incomplete sentences, one or both members involved in the expression of the idea are omitted. If one or more members of a single or double short and long sentence are omitted and these members can be easily restored, such sentences are called incomplete sentences. The word refers to a group of simple sentences that are not divided into members, that is, they are not members. Missing members in incomplete sentences can be recovered based on the context in the text. However, this is not possible in the sentence, because there is no need for it because the attitude to the original idea is expressed here. In general, connected speech should not be incomplete in content; this incompleteness is observed only in the form compared to its whole variants that can be used independently. Understanding these differences contributes to a deeper understanding of language usage.

KEYWORDS
syntactic-semantic feature, speech environment, communicative function, member sentence, stylistic aspect, contextual situation

ARTICLE HISTORY
Received: 26.12.2024
Accepted: 27.02.2025

---

[1] Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
https://orcid.org/0000-0002-9704-1874 | abbasov-edalat@mail.ru

Giriş

Problemin həlli üçün söz-cümlə ilə yarımçıq cümlənin müqayisəli tədqiqindən başlamaq daha məqsədəuyğundur.

Oxşar cəhətləri:

1) Hər ikisi mövqeyinə görə bir-birinə yaxındır. Yəni işləndiyi nitq mühiti və şəraiti baxımdan eynidir. Məsələn:

1. – *Deyəsən, taksi gəlib. Taksini kim çağırıb ki?*
   – *Mən.*
   – *Sağlıqla qalın.*
   – *Sizə minnətdaram.*
   – *Mən də.*
2. – *Hamısını yoxlamaq lazım gələcək.*
   – *Eviniz qarajdan çox uzaqdadır?*
   – *Hə.*
   – *Eviniz çox böyükdür?*
   – *Yox.*
   – *Sizdə zirzəmi də var?*
   – *Bəli.*

2) Hər iki cümlə strukturunda kommunikativ funksiya dialoji nitq şəraitində baş verir.

3) Hər ikisində tələb edilən cavab kəmiyyətcə tək-tək sözlərlə ifadə edilir.

4) Həm yarımçıq cümlə, həm də söz-cümlə kontekstdən kənarda heç bir məna (fikir) ifadə etmir.

Lakin belə yaxın əlaqələrinin olmasına baxmayaraq, bu iki sadə cümlə strukturu arasında fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Yarımçıq cümlələr üzvlənən cümlələr sisteminə aid olub, bütün cümlə üzvləri ilə ifadə edilə bilir. Yarımçıq cümlələrə aid olan koordinasiyaları dəqiq müəyyənləşdirmək məqsədilə onların söz-cümlə ilə müqayisəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu iki cümlə tipi struktur-semantik cəhətdən zahirən sinonimik təsir bağışlayır, çünki hər ikisi kommunikativ forma baxımından dialoji quruluşa malikdir.

Əsas hissə

Təktərkibli və ya cüttərkibli, müxtəsər və geniş cümlə tiplərinin üzvlərindən biri və ya bir neçəsi buraxılmışsa və həmin cümlə üzvləri asanlıqla bərpa edilirsə, belə cümlələr *yarımçıq cümlələr* adlandırılır.

Söz-cümlə üzvlərə ayrılmayan, yəni üzvlənməyən sadə cümlə qrupuna daxildir.

Yarımçıq cümlədə buraxılan üzv mətnə əsasən bərpa edilə bildiyi halda, söz-cümlədə bu mümkün deyil. Çünki söz-cümlədə ilkin fikrə münasibət ifadə edildiyinə görə buna ehtiyac qalmır. Məsələn:

1. – *Bəs gəlinimizin işi, vəzifəsi?*
   – *Hələ oxuyur.*
   – *Harada?*
   – *Universitetdə.*
2. – *Yəni demək istəyirsən ki, toyunuzu ikilikdə etmisiniz?*
   – *Yox.*
   – *Aranı vurmuşam.*
   – *Qızın ata-anasıynan?*
   – *Xeyr.*

Birinci qrup cümlələrdə buraxılan üzvlər – "gəlinimiz", "oxuyur" (mübtəda və xəbər) zərurət olduğu halda bərpa oluna bilər. İkinci qrupda isə əvvəlki fikrə cavab söz-cümlə ilə verilərək tamamlayıcı xarakter daşıyır.

"Ümumiyyətlə, əlaqəli nitqdə məzmunca yarımçıq cümlə ola bilməz. Bu yarımçıqlıq onun müstəqil işlədilə bilən bütöv variantına nisbətən ancaq formada müşahidə olunur" [1, s. 30].

Qrammatikada – mübtəda, məntiqdə subyekt; qrammatikada xəbər, məntiqdə predikat; cümlə – hökm kateqoriyaları bir-birinə yaxın olduğu kimi, natamam induksiya ilə yarımçıq cümlə kateqoriyaları da əlamət və predmetcə bir-birinə uyğundur.

"Natamam induksiyada müəyyən məntiqi sinfə daxil olan predmet və hadisələrin bir qismi haqqında fikir yürüdülür, sonra ümumiləşdirmə aparılır, alınan nəticə sinfin bütün ünsürlərinə aid edilir. Burada predmetlər arasındakı oxşarlıq, əlamət əsas götürülür" [2, s. 16].

"Deduksiyadan fərqli olaraq, induksiyada bəzi predmet və hadisələrdəki xassələrin təkrar olunmasına əsasən sinif haqqında ən ümumi nəticə çıxarmağa məntiqi zərurət duyulmur, çünki ola bilər ki, əlamətlərin təkrarlığı sadəcə təsadüfün nəticəsidir" [3, s. 118].

Yarımçıq cümlələrdə buraxılmış üzvlər ümumi mətn situasiyasına əsasən müəyyənləşdirilir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, əgər məntiqi zərurət duyulursa, yerlərinə bərpa edilə bilir. Natamam induksiyada olduğu kimi, yarımçıq cümlələrdə də ayrı-ayrı strukturlu konstruksiyaların ifadə etdiyi fərdi semantik çalar mətn şəraiti cəhətdən ümumi məzmun xətti əsasında vəhdət təşkil edir.

Yarımçıq cümlələr üslubi cəhətdən daha aktivdir. Əgər nitqin obyekti olan bir

üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilmişsə, ikinci cümlədə onun təkrarına ehtiyac qalmadığı üçün buraxılmış olur.

“Fikirlərimizi həmişə bütöv cümlələrlə ifadə etsək, dil çətinləşər, təkrarçılıq artar. Azərbaycan dilində sözçülüyə yer yoxdur. Burada maksimum qənaət prinsipinə əməl olunur. Morfemin və cümlənin potensial imkanından daha çox istifadə olunur” [4, s. 53].

Buna görə də istər şifahi, istərsə də yazılı nitqimizdə nitqin yığcam, ifadənin ahəngdar, üslubun gözəl olması və təkrarçılığın qarşısının alınması üçün yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir.

“Yarımçıq cümlələrin bu cür stilistik potensialı şifahi nitqin istər dialoji, istərsə də monoloji tipində aktiv təzahür edir. Belə struktur tipli cümlə üslubi sferada əsasən dialoji nitq mühitində müşahidə edilir” [6, s. 123]. Bu stilistik mövqedən çıxış edərək demək mümkündür ki, yarımçıq cümlə kontekstdən (mətndən) təcrid edilmiş məqamda heç bir fikir ifadə etmir. Yarımçıq cümlələrdə onun hər hissəsinin həqiqəti nə dərəcədə əks etdirdiyini yalnız kontekstin ümumi struktur semantikasından bilmək mümkündür.

Mübtəda və xəbəri buraxılmış cümlə yalnız üzvün çatışmazlığına və mövcud cümlənin quruluşuna görə yarımçıqdır, ümumi mətn semantikası həmin yarımçıqlığı asanlıqla tamamlayır. Odur ki yarımçıq cümlələri şərh edərkən ilk araşdırmada onlara mətndən, onun müxtəlif əlaqəsindən, struktur-semantik münasibəti baxımından və s. yanaşmaq məqsədəuyğundur.

Nəticə

Danışıq dilimiz müxtəlif xarakterli və quruluşlu cümlələrdən ibarətdir. Əgər nitqin obyekti olan bir üzvün adı əvvəlki cümlədə çəkilmişsə, ikinci cümlədə onun təkrarına ehtiyac olmadığı üçün həmin üzv buraxılır. Başqa sözlə, dilimizdə adları çəkilən və lazım gəldikdə müxtəlif amillər (kontekst, situasiya, dialoq) vasitəsilə bərpası asanlıqla mümkün olan üzvlərin reduksiyası mövcuddur. Bu cür cümlələr yarımçıq olur. Məsələn:

Oruc bəy ayağa durdu, dostunu da qaldırmaq istədi. Bünyad bəy getmək istəmədi:

– *Hara?*

– *Evə.*

Əli ilə yuxarını göstərdi və dedi:

– *Evim buradır* [5, s. 70].

Söz-cümlələrdə isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, cavab söz-cümlə, özündən əvvəlki fikrin tələbinə uyğun olaraq, yalnız bir dəfə cavablandırılır. Burada “buraxılmış söz”dən söhbət gedə bilməz.

Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, yarımçıq cümlələr üslubi cəhətdən söz-cümlə ilə müqayisədə daha geniş linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu isə onun kommunikativ funksiyasını təşkil edən komponentlərinin üzvlənən leksik vahidlərdən ibarət olması ilə əlaqədardır. Yəni kommunikativlik cəhətdən çoxfunksiyalı xarakterə malik olmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. (2007). *Seçilmiş əsərləri* (5 cilddə). Elm.
2. Dəmirçizadə, Ə. (1950). *Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlələr.* Azərbaycan Elmlər seriyası.
3. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili sintaksis* (IV hissə). Elm və təhsil.
4. Sadıqova, B. (1957). Bütöv və yarımçıq cümlələr haqqında. *"Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" elmi-metodik jurnal*, 12, 50–55.
5. Süleymanlı, Y. (2010). *Azərbaycan və ingilis dillərində sadə cümlə*. Elm və təhsil.
6. Veysəlli, F. (2008). *Struktur dilçiliyin əsasları.* Mütərcim.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 19–29
https://doi.org/10.48445/k2673-7816-7700-f

Ədəbiyyat təlimində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi imkanları

Soltan Hüseynoğlu [1]

XÜLASƏ
Ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatı müstəqil düşüncəli, qarşılaşdığı problemlərin həll yollarını müəyyənləşdirməyi bacaran gənc nəslin tərbiyə edilməsini ciddi vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bu vəzifənin reallaşdırılması tədris vasitələrinin təkmilləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təsadüfi deyildir ki, yeni təhsil proqramının – kurikulumun hazırlanmasına, tətbiqinə və təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda da məsələnin vacib olması ardıcıl olaraq xatırladılır, konkret tələblər və yollar göstərilir. Başqa sözlə, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi fənnin əhatə etdiyi bütün məsələlərdə öz ifadəsini tapır. Yəni tərcümeyi-hal, icmal, ədəbi-nəzəri materiallar, monoqrafik mövzuların və s. öyrənilməsində qazanılmış biliklərin bacarıqlara çevrilməsi, şagirdlərin idrak fəallığının, təfəkkür müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi birinci dərəcəli vəzifə hesab edilir. Məqalədə təhsil proqramının və ədəbiyyat dərsliklərinin təhlili məhz bu istiqamətdə aparılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR
kurikulum, təhsil proqramı, məzmun xətti, məzmun standartı, fəallıq, müsəqillik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 15.12.2024
Qəbul edilib: 21.02.2025

[1] Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0003-4182-6653 | soltanhuseynoglu@mail.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 /19–29
https://doi.org/10.48445/k2673-7816-7700-f

Possibilities of Developing Students' Independence in Literature Education

Soltan Huseynoghlu [1]

ABSTRACT
The education reform carried out in our country has set as a serious task the upbringing of the young generation who are independent-minded and able to determine the solutions to the problems they face. The realization of this task depends significantly on the improvement of teaching tools. It is no coincidence that special attention is paid to the development, implementation and improvement of the new educational program – curriculum. In the curriculum of the subject of literature, the importance of the issue is consistently mentioned, specific requirements and ways are indicated. In other words, the development of students' activity and independence finds its expression in all the issues covered by the subject. the transformation of acquired knowledge into skills, the development of students' mental activity and independence of thinking is considered a first-class task. It was in this direction that the analysis of the educational program and literature textbooks was carried out in the article.

KEYWORDS
curriculum, educational program, content line, content standard, activity, disability

ARTICLE HISTORY
Received: 15.12.2024
Accepted: 21.02.2025

[1] Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
https://orcid.org/0000-0003-4182-6653 | soltanhuseynoglu@mail.ru

Giriş

Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi bərpa olunandan sonra ictimai həyatın bütün sahələrində ciddi dəyişikliyin həyata keçirilməsi zərurətə çevrildi. Bu, təhsil sahəsindən də yan keçmədi. Rəsmi sənədlər əsasında, elmi müstəvidə təhsil islahatının gerçəkləşdirilməsi işi davamlı xarakter aldı. Təhsilin məzmunundakı dəyişiklik proqram və dərsliklərin yenilənməsindən xeyli dərəcədə asılı idi. Məhz bu, yeni təhsil proqramının (kurikulumun) hazırlanmasını labüd etdi. Ənənəvi təhsil proqramından fərqli olaraq, kurikulum sənədi çoxcəhətliliyi, zəngin məzmunu ilə seçilir. Bu sənədin bütün bölmələrində şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi ciddi tələb kimi ön plana çəkilir. Bir az da dəqiq deyilsə, təhsilalanların idrak fəallığının, təfəkkür müstəqilliyinin səmərəli inkişafı bu mühüm sənədin prinsip səviyyəsində dəyərləndirdiyi məsələdir. Təhsil proqramında deyilir: "Orta məktəbi bitirən hər bir gənc bədii ədəbiyyatı, digər mənbələri oxumağı, təhlil etməyi, qiymətləndirməyi, öz biliklərini müstəqil şəkildə artırmağı bacarmalı, fasiləsiz təhsilə hazır olmalıdır. Məktəb ədəbiyyat kursunda yüksək ideya-bədii dəyərə malik əsərlərin öyrədilməsi əsasında şagirdlərdə mütaliə bacarığı formalaşır, onların ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafı təmin olunur" [1, s. 6].

Əsas hissə

Orta məktəb ədəbiyyat kursunun qarşısında qoyulan bu vəzifənin həyata keçirilməsi sənədin bütün bölmələrində, eləcə də fərqli istiqamətlərdə müəyyənləşdirilmiş təlim nəticələrində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Başqa sözlə, şagirdlərin fəallığının, müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi fənnə aid bütün məsələləri əhatə edir. Yəni tərcümeyi-hal, icmal, ədəbi-nəzəri materialların, monoqrafik mövzuların və s. öyrənilməsində qazanılmış biliklərin bacarıqlara çevrilməsi, şagirdlərin əqli fəallığının, təfəkkür müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi birinci dərəcəli vəzifə hesab edilir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda əsaslandırılmış məzmun xətlərinin hər biri şagirdlərin inkişafına öz töhfəsini verir. Məzmun xətlərindən birincisi – ədəbiyyat və həyat həqiqətləri bilavasitə bədii nümunələrin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə bu məzmun xəttinin başlıca məqsədini belə ifadə etmək olar: ədəbi əsərlərin müstəqil qavranılmasına, təhlilinə və qiymətləndirilməsinə nail olmaq... Sənəddə deyilir: "Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri məzmun xətti bədii ədəbiyyatda əksini tapan milli-bəşəri dəyərlərin, mənəvi-estetik problemlərin qavranılması, təhlili, onlara əsaslandırılmış münasibətin formalaşdırılması, mürəkkəb həyat hadisələrinin, ziddiyyətli situasiyaların dərk edilməsinə və qiymətləndirilməsinə zəmin yaradır" [1, s. 10].

Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə ikinci məzmun xəttinin əsasında da şagirdlərin inkişafı, fəallıq və müstəqilliyinin inkişafı dayanır. Həmin məzmun xəttinin məqsədi ilə bağlı sənəddə oxuyuruq: “Şifahi nitq məzmun xətti ədəbi nümunələrlə bağlı fikirlərin obrazlı sözlərdən, bədii təsvir və vasitələrdən istifadə etməklə aydın, ardıcıl, məqsədyönlü və yığcam ifadə edilməsinə imkan yaradır” [1, s. 10].

Məzmun standartlarının siniflər üzrə və siniflərarası izləməklə şagirdlərin idrak fəallığının, müstəqil düşüncələrinin dinamikasını müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, ayrı-ayrı məzmun standartlarının siniflər üzrə necə dərinləşdiyini nəzərdən keçirək:

Məzmun standartları				
V sinif	**VI sinif**	**VII sinif**	**VIII sinif**	**IX sinif**
1.2.1. Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrini müqayisə edir.	1.2.1. Bədii nümunələri (əfsanə, nağıl, dastan, təmsil, hekayə) janr xüsusiyyətləri baxımından müqayisə edir.	1.2.1. Bədii nümunələri (dastan, hekayə, mənzum hekayə) növ və janr baxımından müqayisə edir.	1.2.1. Bədii nümunələri (dastan, hekayə, novella, dram, poema) növ və janr baxımından müqayisə edir.	1.2.1. Bədii nümunələri (hekayə, povest, roman, dram, poema) növ və janr baxımından müqayisə edir.
1.2.2. Obrazların xarakterindəki başlıca xüsusiyyətləri aydınlaşdırır, əsaslandırılmış münasibət bildirir.	1.2.2. Bədii nümunələrdəki qəhrəmanları davranış və əməllərinə görə səciyyələndirir.	1.2.2. Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.	1.2.2. Obrazların nitqinə, bağlı olduqları məişət təsvirlərinə əsaslanmaqla səciyyələndirir.	1.2.2. Digər obrazların və müəllifin mühakimələrinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.

Birinci məzmun standartının (1.2.1.) tələbinin siniflər üzrə dərinləşdirilməsi, göründüyü kimi, *yeni* janrların artırılması əsasında həyata keçirilmişdir. İkinci məzmun standartının (1.2.2.) tələbinin dərinləşdirilməsi obrazların təhlilinin müxtəlif siniflərdə

fərqli təşkili ilə bağlıdır. Məsələn, V sinifdə obrazların xarakterindəki başlıca xüsusiyyətlərin aydınlaşdırılması və bunlara münasibət bildirilməsi həmin standartın başlıca tələbidir. VI sinifdə bu standartın tələbi dərinləşdirilmişdir: *Bədii nümunələrdəki qəhrəmanları davranış və əməllərinə görə səciyyələndirir.* Deməli, V sinifdə mənimsənilənlər də nəzərə alınmaqla bu sinifdə obrazların təhlili dərinləşdirilir. VII sinifdə həmin standartın tələbi daha da dərinləşdirilmişdir: *Digər obrazlarla müqayisə etməklə və yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.* Standartda iki istiqamətdə fəaliyyətin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur:

– obrazların müqayisəli təhlili,
– yazıçının münasibətinə əsaslanmaqla obrazların səciyyələndirilməsi.

Standartda müqayisə tələbinin olması müsbət haldır. Müqayisə faydalı əqli əməliyyat olub, obyektin dərindən və əhatəli öyrənilməsinə, müstəqil düşüncənin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Ədəbi qəhrəmanlar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə təhlil olunarkən sezilməyən cəhətlər müqayisəli təhlil prosesində əhatəli şəkildə aşkara çıxarılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müqayisənin VII sinifdə xatırlanması o demək deyil ki, aşağı siniflərdə ondan istifadə olunmur. Həmin priyom ibtidai təhsil pilləsindən başlayaraq ardıcıl tətbiq edilir. VII sinifdə standart səviyyəsində tətbiqi şagirdlərdə müqayisə bacarığının formalaşdırılması və bunun qiymətləndirilməsi tələbinin rəsmiləşdirilməsi deməkdir.

VIII sinifdə isə həmin standart (1.2.2.) ədəbi qəhrəmanların təhlilinə fərqli mövqedən yanaşmağı tələb edir: *Obrazların nitqinə, bağlı olduqları məişət təsvirlərinə əsaslanmaqla səciyyələndirir.* Göründüyü kimi, standart iki istiqamətdə fəaliyyəti özündə əks etdirir:

– obrazların nitqinə əsaslanmaqla təhlil olunması,
– məişət təsvirlərinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanların təhlil edilməsi.

Obrazların nitq xarakteristikasından çıxış etməklə onların səciyyələndirilməsi metodik ədəbiyyatda faydalı iş növlərindən biri kimi dəyərləndirilir. Bu standartın tələbi səkkizinci sinif şagirdləri üçün əlverişlidir. Həmin standartın təhlil prosesində səmərəli olması əvvəlki mərhələlərdə hazırlıq işlərinin aparılmasını tələb edir. Daha dəqiq deyilsə, oxuda, məzmun üzrə işin aparılmasında ədəbi qəhrəmanların nitqi üçün səciyyəvi olanlara diqqət yetirilməsi, nümunələrin seçilməsi metodik ədəbiyyatda xüsusi qeyd edilib. Şagirdlər təhlil dərslərində həmin nümunələrdən fikirlərini əsaslandırmaq üçün istifadə edirlər.

Ədəbiyyatşünaslığımızda obrazlarla bağlı məişət təsvirlərinə müraciət olunması təhlil priyomlarından sayılır. Məişət təsvirlərinin ətraflı öyrənilməsi obrazın həyat tərzi, maraqları, adət və vərdişləri və s. barədə təsəvvürün qazanılmasına imkan yaradır.

IX sinifdə bu standart (1.2.2.) ədəbi qəhrəmanların təhlilinə geniş müstəvidə yanaşmağı tələb edir: *Digər obrazların və müəllifin mühakimələrinə əsaslanmaqla ədəbi qəhrəmanları səciyyələndirir.* Standart iki istiqamətdə fəaliyyətin gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutur:

– digər obrazların mühakimələrindən çıxış etməklə ədəbi qəhrəmanın səciyyələndirilməsi,
– müəllifin mühakimələrinə əsaslanmaqla obrazın səciyyələndirilməsi.

Standart, təbiidir ki, əsərin oxusu və məzmununun öyrənilməsi prosesində öyrənilmiş məlumatlardan geniş faydalanmağı tələb edir. Bu standartın tələblərinin reallaşdırılması asan deyil. Məsələ bundadır ki, müəyyən ədəbi qəhrəman haqqında digərləri obyektiv, ədalətli olmayan mühakimələr yürüdə bilər, yaxud fərqli, ziddiyyətli fikirlər səsləndirilə bilərlər. Bütün bunlar oxucudan-şagirddən diqqətli olmağı, deyilənləri saf-çürük etməyi, həqiqi olanları müəyyənləşdirməyi və təhlildə onlardan yararlanmağı tələb edir.

Standartın ikinci tələbini də reallaşdırmaq asan deyil. Bədii mətndə müəllifin obrazlar, fakt və hadisələr haqqındakı mühakimələri heç də həmişə qabarıq ifadə olunmur. Müəllif çox vaxt fikirlərini üstüörtülü, yaxud mətnaltı mənalarla əks etdirir. Bu, oxucudan diqqətli olmağı, sözə həssas yanaşmağı tələb edir. Müəllif mühakimələrinin aşkara çıxarılması işin yarısıdır, onun ədəbi qəhrəmana münasibətini müəyyənləşdirmək və dəyərləndirmək təhlilin səmərəli olmasında mühüm rol oynayır.

Şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi məsələsinə "Ədəbiyyat" dərsliklərində münasibət necədir?

Məktəblilərdə müstəqilliyin inkişafı üzrə tapşırıqların ədəbiyyat dərsliklərində ardıcıl verilməsinə 1990-cı illərdən diqqət yetirilməyə başlanmışdır. Bu, əlbəttə, ilk növbədə yeni proqramların tələbi ilə bağlı olmuşdur. Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi bərpa olunandan sonra təhsil sahəsində ardıcıl olaraq həyata keçirilən islahatlar yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanmasına da səbəb olmuşdur. Az sonra pilot məktəbləri üçün çap edilən ədəbiyyat dərsliklərindəki tapşırıqlar isə müstəqil işlərin dərsdə daha geniş yer tutmasına imkan yaratmışdır. Məhz pilot məktəblərinin dərslikləri yeni təhsil proqramının (kurikulumun) tələbləri əsasında dərsliklərin hazırlanmasında baza rolunu oynamışdır. Məlumdur ki, müəllim və şagirdlər əməli olaraq dərslik üzərində işləyirlər. Dərsliyin məzmunu və metodik quruluşu ondan istifadə edənlərin fəaliyyətinə istiqamət verir. Dərsliklərin məzmununun müvafiqliyi, metodik quruluşunun mükəmməl olması şagirdlərin idrak fəaliyyətinin düzgün istiqamətləndirilməsinə, onların təfəkkürünün inkişafına əsaslı təsir göstərir. Məktəblilərin idrak müstəqilliyinin inkişafı dərsliklərin metodik quruluşu ilə sıx bağlıdır. Bütün bu cəhətlər yeni təhsil proqramının

(kurikulumun) əsasında hazırlanan ədəbiyyat dərsliklərində diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu proqram üzrə ilk "Ədəbiyyat" dərsliyi 2012-ci ildə V sinif üçün çap edilmişdir. İstər dərsliyin ilk nəşrində, istərsə də sonrakı illərdə təkmilləşdirilmiş nəşrlərində bədii əsərin öyrənilməsinin bütün mərhələlərində şagirdlərin müstəqil işinin həyata keçirilməsi üçün ardıcıl tapşırıqlar verilmişdir. Sinifdən-sinfə keçdikcə dərsliklərdəki tapşırıqlar zənginləşdirilmiş və proqramın tələbinə uyğun olaraq dərinləşdirilmişdir. Bütün bunların necə reallaşdırıldığını nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

İlk növbədə beşinci sinfin ədəbiyyat dərsliyindəki vəziyyətə diqqət edək. Dərslikdəki sualların, tapşırıqların, tövsiyə xarakterli metodik istiqamətlərin əsasında şagirdlərdə idrak fəallığının və müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi dayanır. Bu tələblər qarşılıqlı əlaqədə olub, sistem təşkil edir. Bütün bədii mətnlərin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci dərs saatı "Yada salın" başlıqlı sualla başlayır. Həmin sual müxtəlif növ inteqrasiyanın reallaşdırılmasına geniş imkan yaradır. Məsələn, "Yetim İbrahimin nağılı" tədris edilərkən şagirdlərə ilk verilən sual belə olur: *Oxuduğunuz, dinlədiyiniz nağıllarda diqqətinizi daha çox çəkən nə olub?*

Sual şagirdləri düşünməyə, aşağı siniflərdə öyrəndikləri nağılları xatırlamağa, hiss və düşüncələrini vaxtilə məşğul etmiş məsələlərin üzərinə bir daha qayıtmağa yönləndirir. Təfəkkürünü fəal işə qoşan şagird təbiidir ki, nağılların təkcə məzmununu yox, onların təhlilindən mənimsədiklərini də yada salmalı və xatırlatmalı olur.

"Yada salın" başlıqlı suallar bir çox hallarda daha konkret olub müstəqil düşüncənin konkret fəaliyyətini tələb edir. Məsələn, "Üç qardaş" nağılı ilə bağlı "Yada salın" blokunun sualında olduğu kimi: *Nağıllarda şər qüvvələri kimlər təmsil edir?*

Dərslikdəki ikinci blok "Düşünün" adlanır və onun suallarına cavab əsərin tədrisi boyu axtarılır. Bu qəbildən suallar əvvəlcədən qazanılmış bilikləri yada salmağa, eləcə də yeni dərsdə öyrənilənləri səfərbər etməyə istiqamətləndirir. Bir çox hallarda isə onlar problem xarakterli olur: *Nağıl qəhrəmanlarının çətin sınaqlardan üzüağ çıxmasına səbəb nə ola bilər? Doğma yurda həsr olunmuş əsərlər üçün oxşar olan cəhətlər nə ola bilər?*

Göründüyü kimi, "Yada salın", "Düşünün" bloklarında suallar şagirdlərin müstəqil düşüncəsinin, məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Dərslikdəki növbəti blokun ("Oxuda aydınlaşdırın") tapşırıqları birbaşa məzmun standartlarının reallaşdırılmasına xidmət edir. Belə ki, birinci tapşırıq – "Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərin, sorğu kitablarının köməyi ilə aydınlaşdırın" ayrıca standartın (1.1.1. Heca vəznli şeirlərdə və sadə süjetli bədii nümunələrdə (əfsanə,

nağıl, təmsil, hekayə) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə aydınlaşdırır) reallaşdırılması məqsədi ilə dərsliyə daxil edilmişdir.

İkinci tapşırıq – "Əsərdəki bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin" başqa bir standartın (1.1.5. Heca vəznli şeirlərdə, sadə süjetli bədii nümunələrdə bədii təsvir vasitələrini (epitet, təşbeh) müəyyənləşdirir) reallaşdırılması məqsədini güdür.

Müəyyənedici eksperiment zamanı məlum olmuşdur ki, hər iki standart şagirdlərin müstəqil işləmələrinə əlverişli imkan yaradır. Şagirdlər yalnız lüğətlərdən deyil, sorğu kitablarından da istifadə etməklə özlərinə tanış olmayan sözlərin mənasını aydınlaşdırırlar.

Həmin standartla (1.1.5.) ikinci əsas standartın alt standartı (1.2.3. Şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində bədii təsvir vasitələrinin (epitet, təşbeh) rolunu aydınlaşdırır) arasındakı əlaqə məktəb təcrübəsində nəzərə alınır. İkinci standartla bağlı dərslikdə təklif edilmiş müxtəlif növ tapşırıqlar şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə səmərəli istiqamət verir.

Dərslikdəki növbəti tapşırıq "Məzmun üzrə iş" başlığı altında təklif edilmişdir. Bu tapşırığın tələbləri şagirdlərin müstəqil işinin daha əhatəli təşkilinə imkan verir. Tapşırıqlardan birinin timsalında həmin tələblərə nəzərə salaq. Ə. Cavadın "Azərbaycan! Azərbaycan!" şeirinin birinci dərsində məzmun üzrə işin aşağıdakı ardıcıllıqla təşkili məsləhət görülmüşdür:

"1. Əsəri oxuyun (bunu fərdi səssiz oxu, səsli oxunun dinlənilməsi və s. şəkildə yerinə yetirə bilrsiniz).

2. Dörd qrupa bölünün, hər qrup iki bənd üzərində işləməklə, fikirlərinizi ikihissəli gündəlikdə yazın. Bunun üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə edin.

Əsərdə diqqətimizi daha çox cəlb edənlər	Bunun səbəbi

3. Gəldiyiniz nəticələri təqdimatlar əsasında müzakirə edin.
4. Mövzulardan birini seçib təqdimata hazırlaşın.

a) "Şeirdə vətənimiz haqqında yeni nə öyrəndim?" Öyrəndiyiniz yeni sözlərdən istifadə edin.

b) "Şeirdə ən çox xoşladığım bəndlər hansılardır?" seçiminizi əsaslandırın" [2, s. 46].

Tapşırıq bütövlükdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin reallaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsərin hansı formada oxunmasından asılı olmayaraq, şagirdlər həmin prosesdə fikir mübadiləsi aparırlar. Başqa sözlə, onlar öz mövqelərini bildirmək, əsər-

dəki təsvir və hadisələr barədə müstəqil fikir söyləmək imkanı qazanırlar. İkihissəli gündəliyin hazırlanması isə müstəqil iş üçün maraqlı və faydalı tapşırıqdır. Təqdimatların hazırlanması fənnüstü inteqrasiyanın reallaşdırılması, mətnə tənqidi münasibətin yaradılması baxımından faydalıdır.

Dərslikdə "Təhlil üzrə iş" başlığı altında verilmiş tövsiyələrin, tapşırıqların araşdırılmasından aydın olur ki, şagirdlərin müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi bədii əsərlərin təhlilinə həsr olunmuş dərslərdə də diqqət mərkəzində saxlanılır. Dərslikdəki "Əsərlə bağlı açıqlamalar" başlıqlı tövsiyədə üç məqsəd izlənilir:

– əsərin başa düşülməsinə istiqamət verir,
– təhlildə nələrə daha çox diqqət yetirməyin vacib olduğunu ön plana çəkir,
– nəzəri anlayışlar şərh edilir.

Maraqlıdır ki, bu tövsiyədə əhatəli hazır bilik verməkdən imtina edilmişdir. Həmin mətndə daha çox istiqamətləndirilmiş suallardan istifadə edilməsinin başlıca səbəbi də budur. Bütün bunların sayəsində həmin tövsiyə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradır.

Dərslikdə "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlığı altında verilmiş növbəti tapşırıq bütövlükdə şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti əsasında yerinə yetirilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Tapşırıqda məzmun standartlarının reallaşdırılmasına xidmət edən tələblər əks etdirilmişdir. Tapşırıqda diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhətlərdən biri söylənmiş fikirlərin bədii mətndən gətirilən nümunələrlə əsaslandırılmasıdır. Ə.Cəmilin "Can nənə, bir nağıl de!" şeirinin təhlilinə aid tapşırığın timsalında nümunəyə nəzər salaq:

"1. Nənənin xasiyyətindəki hansı cəhətlər diqqətinizi cəlb etdi? Fikrinizi əsaslandırın.

2. Nənə ilə söhbətində nəvənin xasiyyətindəki hansı cəhətlər üzə çıxır?
3. Nəvə yalnız nağıl həvəskarıdırmı? Fikrinizi nümunələrlə əsaslandırın.
4. Şeirdə işlənmiş bədii təsvir vasitələrinin fikrin təsir gücünün artmasında rolunu aydınlaşdırın. Cədvəldən istifadə edin.

Şeirdə işlənmiş bədii təsvir vasitələri	Fikrin təsir gücünün artmasında onların rolu

5. Şeir hansı mövzuda yazılıb?
6. Əsərdəki başlıca fikir – ideya, sizcə, nədir?" [2, s. 105].

Tapşırıqdakı sualların hər biri bədii mətnə dönə-dönə müraciət etməklə obrazların xarakterindəki başlıca cəhətləri müstəqil aydınlaşdırmağı ön plana çəkir. Müəyyənedici

eksperiment zamanı aydınlaşmışdır ki, təsvir vasitələrinin bədiiliyin artmasına hansı şəkildə təsir etdiyini müəyyənləşdirmək şagirdlər üçün çətinlik törətmir. Deməli, onların bu istiqamətdəki fəaliyyətində də müstəqilliyi müşahidə etmək olur.

Bəs VIII – IX siniflərin dərsliklərində vəziyyət necədir?

Bu dərsliklər V və VII siniflərin dərsliklərindən metodik istiqamətinə görə müəyyən qədər fərqlənir. Bunun başlıca səbəbi, təbiidir ki, proqramın tələbləri ilə bağlıdır. Məsələn, məzmun üzrə iş prosesində bilik və bacarıqların tətbiqi məqsədilə tapşırıqlardan geniş istifadə edilməklə yanaşı bu istiqamətdə sistemli iş aparmağa imkan verən "Tətbiq. Müzakirə. Yaradıcı iş" başlıqlı tapşırıqlardan da istifadə edilmişdir. Bu siniflərin dərsliklərində həmçinin müstəqil təhlilə istiqamət verən "Əsərin təhlilinə hazırlaşın" başlıqlı metodik tövsiyəyə geniş yer verilmişdir. Deyilənlərin məzmununu təsəvvür etməyə imkan verən nümunəyə (Ə. Haqverdiyevin "Bomba" əsərinin timsalında) nəzər salaq. Əsərin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilmiş ikinci dərs saatında bilik və bacarıqların tətbiqini tələb edən tapşırıq təklif edilmişdir. Tapşırığın bütün bəndləri şagirdlərdən müstəqil düşüncə, əqli fəallıq tələb edir. Bunu tapşırığın elə birinci bəndindən görmək mümkündür: *Əsərin məzmununa aid üç sual yazın. Suallarınızı parta yoldaşınızla dəyişib onlara cavab hazırlayın və müzakirə edin.* Göründüyü kimi, tapşırıq bir neçə istiqamətdə işin aparılmasını tələb edir: məzmuna aid üç sualın tərtib edilməsi, başqasının hazırladığı suallara cavabların hazırlanması, nəticələrin müzakirə edilməsi.

Tapşırığın ikinci tələbi də şagirdlərdən bilik və bacarıqlarını tətbiq etməyi, müstəqil yanaşma tələb edir: *Əsəri hissələrə ayırıb, birinə ad verin. Məzmununu hazırladığınız plan əsasında yaradıcı nağıl edin.*

Təhlil üzrə təklif edilmiş tapşırıqlar "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlığı altında verilmişdir. Tapşırıqların tələbləri xeyli dərəcədə mürəkkəbdir. Bu, ilk növbədə standartların məzmunundan irəli gəlir. Tapşırıqlardan nümunələrə baxaq:

1. Əsər sizdə hansı təəssürat yaratdı? Fikrinizi təsdiq edən misallar göstərin.
2. Kərbəlayı Zal obrazını səciyyələndirin. Onun nitqinə əsaslanmağı unutmayın.
3. Yazıçını bu əsərdə düşündürən başlıca problemi müəyyənləşdirin. Onu mühüm hesab etmək olarmı?
4. "Əsər bitkin süjeti, mükəmməl kompozisiyası ilə seçilir" fikrinə nümunələrə əsaslanmaqla münasibət bildirin [4, s. 120].

Göründüyü kimi, sual və tapşırıqların hamısı düşünməyi, axtarışlar aparmağı, müstəqil münasibət bildirməyi diqqət mərkəzinə çəkir. Birinci sual ümumi səciyyəli olub əsərə əhatəli münasibət bildirməyi tələb edir. Sualın ikinci tərəfi (misalların göstərilməsi tələbi) cavabın konkret olmasını şərtləndirir.

İkinci sual obrazların təhlili ilə bağlı əvvəlki siniflərdə mənimsənilmiş bacarıqların tətbiqini zəruri edir. Başqa sözlə, obrazın xarakterindəki, davranış və əməllərindəki başlıca cəhətləri, digər obrazların onun haqqında dediklərini və s. xatırlatmağı ön plana çəkir.

Tapşırıqdakı digər suallara cavabların hazırlanması da şagirdlərin müstəqil düşüncələrinin, fikri axtarışlarının fəal işindən asılıdır.

Nəticə

Deyilənlərdən aydınlaşır ki, V – IX siniflərin ədəbiyyat dərsliklərindəki sual və tapşırıqlar, metodik tövsiyələr şagirdlərdə müstəqilliyin inkişafına imkan yaradan faydalı vasitə kimi dəyərləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə Təhsil Proqramı* (Kurikulumu). V – XI siniflər. (2013).
2. Ədəbiyyat. (2019). *8-ci sinif üçün dərslik*. Bakınəşr.
3. Ədəbiyyat. (2020). *9-cu sinif üçün dərslik*. Bakınəşr.
4. Ədəbiyyat. (2022). *5-ci sinif üçün dərslik*. Bakınəşr.
5. Ədəbiyyat. (2022). *7-ci sinif üçün dərslik*. Bakınəşr.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 30–40
https://doi.org/10.48445/e3301-5428-5329-a

Müasir Azərbaycan dilində frazeologiyanın sərhədləri

Elşad Abışov [1]

XÜLASƏ
Məqalədə müasir Azərbaycan dilçiliyində aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən frazeologiya və onun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılır; bir çox hallarda məcazi mənalı mürəkkəb feillərlə eyniləşdirilən feili frazeoloji vahidlərin hüdudları müqayisə yolu ilə spesifik xüsusiyyətlər əsasında dəqiqləşdirilir. Tədqiqatda həmçinin məzmununda frazeoloji vahidlərin bir sıra xüsusiyyətlərini əks etdirən və bu səbəbdən "frazeoloji vahidlər" adı altında öyrənilən atalar sözləri və məsəllərin, həmçinin bu kateqoriyadan olan digər vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrdən fərqli söz qrupları olduğu aydınlaşdırılır, irəli sürülən mülahizələr mövcud qanunauyğunluqlar və praktik materiallar əsasında zənginləşdirilir.

AÇAR SÖZLƏR
frazeologiya, idiom, semantika, feil, qrammatika, leksika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 12.11.2024
Qəbul edilib: 25.02.2025

[1] Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0002-2707-729X | elsad_abisov@mail.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 30–40
https://doi.org/10.48445/e3301-5428-5329-a

The Boundaries of Phraseology in the Modern Azerbaijani Language

Elshad Abishov [1]

ABSTRACT
In modern Azerbaijani linguistics, phraseology, which attracts attention with its relevance, and its boundaries are being researched. In researches, in many cases, the limits of verb phraseological units identified with complex verbs with figurative meaning are clarified based on specific characteristics through comparison. In the research, it is also clear that the proverbs and proverbs (all units of this category), which reflect a number of features of «phraseological units» in their content and therefore are studied under the name of phraseological units, have different groups of words in phraseological combinations due to their structural-semantic characteristics. The proposed considerations are enriched with existing laws and practical materials.

KEYWORDS
phraseology, idiom, semantics, verb, grammar, lexicon

ARTICLE HISTORY
Received: 12.11.2024
Accepted: 25.02.2025

---

[1] Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. https://orcid.org/0000-0002-2707-729X | elsad_abisov@mail.ru

Giriş

Dilçilikdə strukturuna və semantik spesifikliyinə görə maraq doğuran sahələrdən biri *frazeologiya* adlanır. Frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqinə, əsasən, XX əsrin ikinci yarısından başlanmış, ötən dövr ərzində bu elm sahəsinin nəzəri əsaslarını müəyyən edən tutarlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Aparılan araşdırmalara əsasən, frazeologiyanın dilçilikdə müstəqil bir bölmə olduğu müəyyən edilmişdir.

Əsas hissə

Müşahidələr göstərir ki, bu sahədə bir sıra köklü problemlər həllini tapsa da, frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələlərini əhatə edən müəyyən çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, bəzi tədqiqat əsərlərində frazeoloji vahidlər sırasına atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, tapmacalar, sabit söz birləşmələri, qanadlı sözlər, leksik mənaya malik tək-tək sözlər daxil edildiyi halda [2, s. 10 – 77]; [7, s. 99 – 104]; [8, s. 168 – 175]; [10, s. 270 – 276]; [13, s. 366 – 370], bəzilərinə, sadəcə, sabit birləşmələr aid edilir [3, s. 27].

Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə frazeoloji vahidləri (idiom adı altında) üç qrupa bölür:

1. **İdiomatik sözlər.** Məsələn: *tülkü* – hiyləgər; *dəm* – bir az kefli; *dayı* – məsul vəzifədə olan arxa və s.
2. **İdiomatik ifadələr** (sabit söz birləşmələri – E. A.). Məsələn: *baş ağartmaq*; *göz-qulaq olmaq*; *əl-ayağa düşmək* və s.
3. **İdiomatik cümlələr.** Məsələn: *sən öl*; *ağır otur, batman gəl* və s. [8, s. 168].

Professor M. Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin struktur bölgüsünə münasibətdə Ə. Dəmirçizadə ilə demək olar ki, eyni mövqedən çıxış edir. Hətta o, frazeologizmləri söz (o yaman *düşüb*), söz birləşməsi (*barmaqarası baxmaq*), cümlə (*işləməyən dişləməz*) şəklində təsnif etdikdən sonra, söz frazeoloji vahidləri quruluşca *sadə* (o bu gün nədənsə *dolmuşdu*), *düzəltmə* (o bu sözdən *alındı*) və *mürəkkəb* (o *vur-tut* bircə kitab almışdı) olmaqla üç növə ayırır [14, s. 74 – 76].

Hər hansı birləşmənin tərkibində işlənməyən müstəqil mənalı sözün müəyyən üslubi məqamda məcazilik qazanmasını əsas götürməklə frazeologiyaya aid edilməsi leksik məcazlarla frazeoloji vahidlərin sərhədinin qarışdırılmasına yol açır, çünki söz məcazilik qazanar-qazanmaz birbaşa frazeologiyanın obyektinə çevrilmir. Yazılı və şifahi nitq prosesində sözün semantik tutumunda meydana gələn məcazilik və ya obrazlılıq frazeoloji vahiddən əvvəl, sözdə çoxmənalılığın və bu əsasda leksik məcazların (metafora, metonimiya, sinekdoxa) yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, Əbdü-

ləzəl Dəmirçizadə və M. Mirzəliyevanın söz-frazeologizmlərə aid verdikləri nümunələrdə də aydın görünür. Misallardakı *düşüb* (o bu gün yaman *düşüb*), *alınıb* (o bu sözdən *alındı*), *tülkü*, *dayı* sözlərinin hər biri mənanın köçürülməsi ilə formalaşdığından, əslində, metaforadır.

Söz və frazeoloji vahidlərin bir-birinə münasibəti fəlsəfi dilçilikdə təqribən belə ifadə olunur: "...frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiyanın bir növüdür (yəni ad yox, münasibət bildirir). Bu proses həm sadə sözləri, həm də sintaqmları (söz birləşmələrini – E. A.) əhatə edir. Sadə işarələrin ikinci dərəcəli nominasiyada iştirakı leksik metaforaların təşəkkülü ilə nəticələnir, sintaqmların iştirakı frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirir" [15, s. 48].

Doğrudur, bəzən dilçilikdə məcaz ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin tədqiqat obyekti sayılır. XX əsrin 50-ci illərindən sonra üslubiyyatın ədəbiyyat və dilçilik üslubiyyatına parçalanması nəticəsində məcaz hər iki elmin tədqiqat obyekti hesab olunur. Ədəbiyyat üslubiyyatı məcazı yalnız estetik bir kateqoriya kimi, incəsənət materialı kimi, dilçilik üslubiyyatı isə ilk növbədə leksik-semantik bir kateqoriya kimi araşdırır [9, s. 80 – 85].

Frazeoloji vahidlər isə semantik genişlənmədən sonra sözün məna sistemində (müdaxiləmiz olmadan) yeni yaranan məcazi mənalı vahidlərdən birinin başqa bir sözlə əlaqəyə girərək söz birləşməsi modelində qurulması ilə formalaşır. Ümumiyyətlə, frazeologiya dildə "sabit birləşmələr"i öyrənmək məqsədilə yaranmış bir elm sahəsidir. Bu anlayışı elmə ilk dəfə daxil edən İsveçrə dilçisi Şarl Balli (fransız dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur) yazır ki, dilə möhkəm şəkildə daxil olmuş birləşmələr *frazeologiya* adlanır [15, s. 546]. Frazeologiyanın müstəqil bir elm sahəsi olaraq formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan V. V. Vinoqradov da nitqə hazır şəkildə daxil olan bütün birləşmələri *frazeoloji birləşmələr* adlandırır [17, s. 89].

Bütün bunlar birmənalı olaraq deməyə əsas verir ki, frazeologiyanın əhatə dairəsi sözlərlə deyil, birləşmələrlə hüdudlanır.

Birləşmələrdən söz açarkən unudulmamalıdır ki, dilin inkişafı prosesində məcazi mənalı mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qrupu tarixən qovuşma idiomlardan törədiyi üçün semantikasına və strukturuna görə frazeoloji vahidlərə çox yaxındır. Bu yaxınlıq bəzən onları bir-birindən ayırmağı çətinləşdirir. Görünür, S. Cəfərovun *bel bağlamaq, can atmaq, dil vermək, əl-ayaq etmək, dil açmaq, alt-üst etmək* frazeoloji birləşmələrini mürəkkəb sözlər adlandıraraq onların vaxtilə qovuşma idiomlar kimi işləndiyini diqqətə çatdırması buradan qaynaqlanır [6, s. 90].

Məcazi mənalı mürəkkəb feillərin frazeoloji vahidlərlə eyniləşdirilməsi prosesi Qəzənfər Kazımovun yanaşmalarında sanki təkrarlanır. Tədqiqatçı yazır ki, feillər mə-

caziləşdikdə başqa bir sözlə birləşərək frazeoloji vahid əmələ gətirir və dilin frazeoloji fondu daha çox belə feillərdən ibarətdir. Feili frazeoloji vahidlər mürəkkəb feil hesab olunur. Məsələn: Əsgər bir an *fikrə getdi*; O, tezliklə *hörmətdən düşdü* və s. [11, s. 184 – 185].

Mürəkkəb feilə münasibətdə Y. A. Rubençik fərqli mövqedən çıxış edir: "Dilin bütün semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan mürəkkəb feil (burada komponentləri məcaziləşmiş birləşmələr nəzərdə tutulur – E. A.) mürəkkəb söz olmayıb, komponentləri söz muxtariyyətini qoruya bilən müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik feili birləşmələrdir" [18, s. 216].

M. Mirzəliyeva yanaşmanın "məntiqdən uzaq" olduğunu göstərir və fikrini belə izah edir: "Y. A. Rubençik mürəkkəb sözlə mürəkkəb feil arasında sədd qoyanda, əslində, feillərin söz olduğunu dolayı yolla inkar etmiş olur. Axı *qaç*, *oyna*, *gül* feilləri, eləcə də *gül, iş* isimləri və *qırmızı* sifəti hər şeydən əvvəl sözlərdir" [14, s. 62 – 63].

Faktların müqayisəsindən aydın olur ki, Y. A. Rubençik (M. Mirzəliyevanın dediyindən fərqli olaraq, hər cür mürəkkəb feili yox) yalnız komponentləri söz muxtariyyətini qoruya bilən müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik feili birləşmələri feil hesab etmir. Bu da tam məntiqlidir.

M. Mirzəliyeva fikrini davam etdirərək hər bir hissəsi müstəqil vurğusunu saxlayan (mürəkkəb isim, mürəkkəb sifət və mürəkkəb zərfdən fərqli olaraq) və digərlərindən qısa pauza ilə ayrılan birləşmələri mürəkkəb feil adlandırır və mülahizəsini isbat etmək üçün mürəkkəb miqdar saylarının, eləcə də *Qara dəniz*, *Xəzər dənizi* mürəkkəb isimlərinin eyni qaydada formalaşdığını diqqətə çatdırır [14, s. 60 – 69].

Maraqlısı odur ki, alim mürəkkəb sözlərin strukturu ilə tam şəkildə zidd olan həmin xüsusiyyətlərin mürəkkəb sözlərin linqvistik təbiətinə xas bir keyfiyyət olduğunu iddia edir [14, s. 61 – 65].

Əvvəla, qeyd edək ki, *Qara dəniz* və *Xəzər dənizi* birləşmələrini mürəkkəb isim adlandırmaq absurddur. Onlar struktur və semantikasına görə dilin onomastik sisteminə daxil olan mürəkkəb adlardır. Mürəkkəb adları isə hər hansı xüsusiyyətinə görə mürəkkəb isimlərlə müqayisə etmək düzgün deyil. Mürəkkəb miqdar saylarına gəlincə, mürəkkəb adlandırılan bəzi miqdar sayları mürəkkəb sözlərlə uyğunluq təşkil etsə də (məsələn, on beş, yüz on beş və s.), bəziləri mürəkkəb söz strukturundan kənara çıxır. Məsələn, bir miyard iki yüz səksən doqquz milyon iki yüz əlli altı min üç yüz altmış beş sayı dörd sintaqmdan ibarətdir. Belə sintaqmatik əlaqə tərkiblərə xas olmaqla mürəkkəb söz hüdudlarını aşır. Ona görə də mürəkkəb miqdar saylarını onun spesifikasını nəzərə alaraq, *tərkibi miqdar sayları* adlandırmaq daha dəqiq elmi yanaş-

ma olardı.

Aparılan araşdırmalarda frazeoloji vahidlərlə məcazi mənalı mürəkkəb sözlərin (mürəkkəb feillərin) eyniləşdirilməsi təsnifat prosesində onları fərqləndirən əlamətdar cəhətlərin diqqətdən kənarda qalması ilə bağlıdır.

M. Adilov bu barədə geniş məlumat verərək yazır ki, dildə olan bütün sözlər iki momentlə (mülahizə ilə – E. A.) müəyyən edilir:

1. Sözün məna momentliyi (daxili momentlik).
2. Sözün texniki momentliyi (xarici momentlik).

Tipik və şübhəsiz bir sözü aldıqda görmək olur ki, onun tamlığı iki vəziyyətdə müəyyən edilir: onun semantikasının tamlığı və onun tam formalaşması. Bütün söz ekvivalenti – sabit birləşmələr məna momentliyi ilə fərqlənir. Texniki planda isə sabit birləşmələr ancaq "ayrıca formalaşmışdır", yəni bunlar xarici əlaqədən məhrumdur [1, s. 42].

Mürəkkəb söz dedikdə, bir neçə (ən azı iki) müstəqil lüğəvi mənaya malik olan sözün tam formalaşmış bir vahiddə birləşməsini anlayırıq [1, s. 44]. *Tam formalaşma* mürəkkəb sözün qrammatik (morfoloji, sintaktik), fonetik və qrafik cəhətdən məhz söz kimi formalaşmasıdır.

Əlbəttə, mürəkkəb sözün hər quruluş tipi üçün bu əlamətlərin hamısının birlikdə mövcud olması zəruri deyildir. Bir halda bu, başqa halda digər və ya bütün əlamətlər birlikdə iştirak edə bilər [1, s. 47].

Mürəkkəb sözləri (feilləri) feili frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb sözlər nominativ vahid olaraq ad bildirir, frazeoloji vahidlər isə ikinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi ad yox, münasibət bildirməyə xidmət edirlər [15, s. 541].
2. Mürəkkəb sözlərin komponentləri sabit söz sırasına malik olur. Sıra pozulduqda mürəkkəb söz ya əvvəlki mənasını itirirərək (anlaşılmaz) mənasız söz yığınına çevrilir (məsələn, ayaqqabı sözünün komponentlərini dəyişdikdə əvvəlki məna itdiyi kimi), ya da təsadüfi halda yeni mənalı ismə çevrilir (Ağəli – Əlağa). Ancaq feili frazeoloji vahidlərin komponentlərinin yeri dəyişə bilir. Məsələn: *Gəlməsin zavala* elin sərvəti (B. Vahabzadə).
3. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasına başqa sözlər artırmaq olmur. Feili frazeoloji vahidlərin isə əksəriyyətinin tərəfləri arasına bir və ya bir neçə söz artırmaq mümkündür və bu onun ümumi mənasına xələl gətirmir. Məsələn: Dünən gecə atanın *qəlbi* oğlundan sanki birdəfəlik *sındı*; Uşaqların *ayağı* da ana evindən *kəsilmişdi*;

Kimsə *qaraltmasın* daha *qanımı*; *Salma* özünü bir belə *gözdən*; Əsgər *yola* bu gün yox, sabah *düşəcək* və s.

4. Feili frazeoloji vahidlər yenidən leksikləşə bilər. Məsələn: *Ət tökmək – əttökən (söhbət).*

5. Mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, feili frazeoloji vahidlərin birinci komponenti, əsasən, şəxslər üzrə dəyişə bilir. Məsələn: *ürəyimə yatmaq, ürəyinə yatmaq, ürəyinizə yatmaq* və s.

6. Mürəkkəb sözlər konkret mənaya malik olduqlarından, dildə onların variantı yoxdur. Mürəkkəb sözlərlə müqayisədə feili frazeoloji vahidlərin müəyyən qisminin variantları vardır. Məsələn: *abrını tökmək, abrını ətəyinə bükmək, abrını vermə*k və s.

7. Bütün feili frazeoloji vahidlərin hamısına xas olan bir əlamət onları mürəkkəb sözlərdən daha kəskin fərqləndirir. Bu da komponentlərin öz heca vurğusunu saxlamasıdır [3, s. 59 – 61].

8. Frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, məcazi mənalı mürəkkəb sözlər sözün əsasını təşkil edir və yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsində vasitə rolunu oynayır. Məsələn: *acgöz-lük, dilazar-lıq* və s.

A. Bəşirova dilçilikdə mürəkkəb feilləri feili frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən belə səciyyəvi xüsusiyyətlər əsasında mürəkkəb feillərə aid edilən *kef çəkmək, car çəkmək, zəhlə tökmək, dərd çəkmək, xərc çəkmək, qol çəkmək, meyil salmaq, acığı tutmaq, qıdığı gəlmək, hirsi tutmaq, paxıllığı tutmaq, nəzərdə tutmaq, fikirdə tutmaq, adı çıxmaq, yalanı çıxmaq, dövran sürmək, vaxt keçirmək* ifadələrini doğru olaraq feili frazeoloji vahidlər sırasına daxil edir [4, s. 49].

Mühakiməni "uğursuz cəhd" adlandıran M. Mirzəliyeva yuxarıda verilmiş misalların hamısını mürəkkəb söz (feil) hesab edir (və ya mürəkkəb feil hesab edənlərlə həmfikirdir) və fikrini müqayisə yolu ilə arqumentləşdirməyə çalışır.

O, A. Bəşirovanın "ürəyimə yatmaq", "ürəyimizə yatmaq" birləşmələrinin birinci komponentinin şəxslər üzrə dəyişə bildiyi üçün frazeoloji vahid adlandırılmasına qarşı çıxaraq bildirir ki, *kömək / köməyimizi / köməyinizi etmək* mürəkkəb feilinin də birinci tərəfi şəxslər üzrə dəyişə bilir [14, s. 66].

Bundan əlavə, A. Bəşirova mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq, *ürəyinə düşmək, könlünə düşmək; başa vurmaq, başa çaxmaq* frazeoloji vahidlərinin komponentlərini öz sinonimi ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu söyləyir. M.Mirzəliyeva eyni xüsusiyyəti *yardım etmək, kömək etmək* və s. "mürəkkəb feil" adlandırdığı feillərə də şamil edir və fikrini davam etdirərək yazır ki, frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, mürək-

kəb feillərdə də tərəflər arasına sözlər artırmaq mümkündür. Məsələn, *köməyi ona ürəkdən edirəm* [14, s. 67].

Təqdim olunan materialların təhlilindən məlum olur ki, M. Mirzəliyeva mürəkkəb feillərə münasibətdə ənənəvi dilçilikdən kənara çıxmadığı üçün müşahidə olunan çatışmazlıqları nəzərə almır, nəticədə, səhvən mürəkkəb feillər sırasına daxil edilən *kömək etmək, acığı tutmaq, dərd çəkmək* və s. feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərin formalaşma qanunauyğunluğunun tələblərinə cavab vermədiyi halda, mürəkkəb feil adlandırır [14, s. 65 – 67].

Əlbəttə, mürəkkəb feillərə struktur-semantik baxımdan yanaşma birmənalı deyildir.

Q. Kazımov *olmaq, etmək, eləmək* feillərinin adlara qoşulmasından yaranan mürəkkəb feillərdən danışarkən (pərt olmaq, dilxor olmaq, parça-parça olmaq) "olmaq" sözünü -*dır* şəkilçisi ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu (parça-parçadır, dilxordur, pərtdir), "etmək", "eləmək" sözlərinin isə yarımmüstəqil mürəkkəb feillər (səhv etmək, fikir eləmək, him eləmək) əmələ gətirdiyini göstərir [11, s. 184].

Q. Kazımovun mürəkkəb sözlərlə bağlı qəbul etdiyi yekdil fikir ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün dildə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən tam formalaşması nəticəsində meydana gəlir.

Belə olduğu təqdirdə, sual yaranır. Tərəflərindən biri yarımmüstəqil olan və ya şəkilçinin mənasına bərabər məna ifadə edən birləşməni hansı keyfiyyətinə görə mürəkkəb feil adlandırmaq olar?

Əsasən, semantikasına görə mürəkkəb feillərə uyğun gəlməyən bu tip birləşmələrlə bağlı tədqiqatçılar daha səmərəli mövqedən çıxış edirlər.

C. Cəfərov adlarla "etmək", "eləmək" köməkçi feillərindən yaranan *fikir eləmək, ifadə eləmək*, adlarla məcazi mənada işlənən "salmaq", "gəlmək", "vurmaq", "düşmək" sözlərindən yaranan *səs salmaq, qərib düşmək, dəhşətə gəlmək* və s. birləşmələrini ənənəvi dilçiliyə uyğun mürəkkəb feillər sırasında versə də, onların mürəkkəb feil olub-olmamasını mübahisəli hesab edir [6, s. 75].

F. Zeynalov bir az da dəqiqləşmə apararaq mürəkkəb feillərə aid edilən *kömək et, tanış elə* birləşmələrini tərkibi feil, *dəhşətə gəlmək, qulaq asmaq* birləşmələrini isə sabit söz birləşmələri adlandırır [6, s. 75].

A. Ələkbərov da yuxarıda verilmiş modellər əsasında qurulan birləşmələrin heç birini mürəkkəb feil hesab etmir [6, s. 75].

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə fikir müxtəlifliyinə yol açan məsələlərdən biri də frazeoloji ifadə və ibarə adı altında atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər və tapmacaların frazeoloji vahidlər sırasında təqdim edilmə-

sidir. Mülahizənin ilk baxışda inandırıcı təəssürat yaradan məntiqli səbəbləri vardır. Bunlar frazeologiyanın dil sistemində bir növ sərhədini müəyyən edən sabitlik, idiomatiklik, məna bütövlüyü və monolitlik kimi kateqorial əlamətlərdir. Həmin əlamətlərdən məcazilik dominant mövqeyə malikdir, çünki frazeoloji vahidlər ilk növbədə məcazilik əsasında təşəkkül tapır. M. Mirzəliyevanın dediyi kimi, "frazeologiya məhz məcazi mənadan doğan, ona söykənən və məcazilik üzərində qərar tapıb möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir" [14, s. 31].

Frazeolji vahidlərlə yanaşı, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər və tapmacalar bu xüsusiyyətlərin bilavasitə daşıyıcıları olduqlarından dilçi-tədqiqatçıların əksəriyyəti onları da frazeoloji vahid adı altında tədqiq edirlər.

H. Bayramov isə qeyd edir ki, atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyanın tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Bəzi atalar sözlərindəki obrazlılıq da bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır və onda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yoxdur [3, s. 44].

Alimin irəli sürdüyü konsepsiya nəzəri cəhətdən məntiqli olsa da, fərqləndirici meyar olaraq obrazlılığı əsas götürməsi absurddur. Ona görə ki obrazlılığa gedən yol məcazilikdən keçir. Məcazilik isə frazeologiyanın başlıca xüsusiyyətlərindən biridir.

Qeyd edək ki, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan digər vahidlər) frazeologizmlərə xas olan xüsusiyyətlərin daşıyıcıları olmalarına baxmayaraq, frazeoloji vahidlərdən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Funksionallığı və struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji vahidlər dilə, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan vahidlər) isə nitqə aid olan kateqorial vahidlərdir və bu, dilçilikdə heç vaxt dəyişməyən bir qanunauyğunluqdur. Odur ki frazeoloji vahidlər dil, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan vahidlər) nitq vahidləri olmaqla eyni kateqoriyaya daxil edilə bilməzlər. Təsnifatda bunun diqqətdən kənarda qalması dil və nitqin sərhədinin qarışdırılması anlamına gəlir.

Buradan əldə olunan məntiqi nəticə odur ki, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə məcazi mənaya malik hər hansı söz və ya cümlə quruluşlu birləşmələr deyil, dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit söz birləşmələri daxildir.

Sabit söz birləşməsi geniş anlayışdır. Frazeologiya onun müəyyən bir qismini əhatə edir. S. N. Muratovun təbirincə desək: "Türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir" [16, s. 115].

Nəticə

Frazeologizmlərin sabit birləşmələr sistemində mövqeyini dəqiq müəyyən etmək üçün ilk növbədə sabit birləşmələrin məzmununa aydınlıq gətirilməlidir. "Sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yayğın, son dərəcə ümumi semantikası ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlədilməsi ilə birləşmə komponentlərin ayrılmazlığına səbəb olur" [12, s. 69].

İzahdan aydın olur ki, sabitləşməyə səbəb olan komponentlərin ayrılmazlığı iki şəkildə təmin olunur: a) tərəflərdən birinin zəif, yayğın, son dərəcə ümumiləşmiş semantikaya malik olması ilə; b) tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlədilməsi ilə.

Bunlardan birincisi, sabit söz birləşmələrinin sabit leksik birləşmələr, ikincisi, sabit frazeoloji birləşmələr növünü formalaşdırır.

Sabit leksik birləşmələrdə tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik məna, digəri yalnız qrammatik məna daşıyır. Məsələn: *Hər tərəf zil qaranlıq idi. Bir qədər havada gəzdikdən sonra yatmaq istəyirdik.* Verilən cümlələrdəki birləşmələrin asılı tərəfi olmadan əsas tərəf heç bir konkret məna ifadə etmir [12, s. 69]. Frazeoloji birləşmələrdə isə tərəflərdən biri və ya hər ikisinin məcaziləşməsi frazeoloji vahidləri formalaşdırır. Deməli, sabit söz birləşmələrinin digər formaları ilə müqayisədə frazeoloji birləşmələrdə sabitliyi təmin edən məcazilikdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. (2010). *Əsərləri*. I cild. Elm və təhsil.
2. Adilov, M., Yusifov, G. (2019). *Sabit söz birləşmələri* (müəllimlər üçün vəsait). Elm.
3. Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Maarif.
4. Bəşirova, A. Q. (1984). Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahid və mürəkkəb feillərin tədrisinə dair. *"Azərbaycan dili" məcmuəsi*, Respublika elmi-metodik konfransının materialları.
5. Cəfərov, C. (2016). *Müasir Azərbaycan dili* (Leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri).
6. Cəfərov, C., Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*.
7. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (leksika). Şərq-Qərb.

8. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyatı*. Azərtədrisnəşr.
9. Əfəndiyeva, T. (2001). *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri*. Elm.
10. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası.*
11. Kazımov, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan dili* (morfologiya). Elm və təhsil.
12. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili* (sintaksis). Elm və təhsil.
13. Qurbanov, A. (2010). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili.* I cild.
14. Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası*.
15. Seyidov, Y., Abdullayev, Ə., Məmmədli, A. (2014). *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya*. IV cild.
16. Muratov, S. N. (1961). *Ustoychvyye slovosochetaniya v tyurkskikh yazykakh.*
17. Vinogradov, V. V. (1947). *Ob osnovnykh tipakh fraziologicheskykh yedinits v russkom yazyke.*
18. Rubenchik, Yu. A. (1981). *Osnovy fraziologii persidskogo yazyka*.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 41–47
https://doi.org/10.48445/h6744-5994-3636-y

İbtidai siniflərdə müasir Azərbaycan dili dərslərinin ənənəvi təlimlə müqayisəsinin əsas istiqamətləri

Könül Məmmədova [1]

XÜLASƏ
Məqalədə ibtidai siniflərdə müasir Azərbaycan dili dərslərinin ənənəvi təlimlə müqayisəsinin əsas istiqamətlərindən bəhs olunur. Belə ki, Azərbaycan dili müəllimləri şagirdlərin dərin biliklərə yiyələnmək imkanlarını nəzərə alaraq, onlarda fənnə aid anlayışları anlamaq, mühakimə yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmağa çalışırlar. Müasir Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin müstəqil düşünmə bacarığını formalaşdıran problemli suallara, düşündürücü çalışmalara daha çox yer verilməlidir. Ənənəvi dərsdən fərqli olaraq, müasir dərs prosesi müəllimlərdən ciddi hazırlıq tələb edir. Bu səbəbdən müəllim dərsdə hansı üsul və priyomlardan istifadə edəcəyini, motivasiyadan, mövzuya aid köməkçi materiallardan və texnologiyadan yerində istifadəni əvvəlcədən müəyyən etməlidir. Müasir dərsin əsas məqsədi şagirdlərin dərketmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, dünyagörüşünü artırmaq və onları təxəyyül müstəqilliyinə yiyələndirməkdir.

AÇAR SÖZLƏR
müasir dərs, ənənəvi dərs, dərketmə qabiliyyəti, dünyagörüşü, təxəyyül müstəqilliyi, yeni texnologiyalar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 02.01.2025
Qəbul edilib: 11.03.2025

[1] Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0001-8664-4912 | könül.1970@mail.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 41–47
https://doi.org/10.48445/h6744-5994-3636-y

Main Directions of Comparison of Modern Azerbaijani Language Lessons with Traditional Teaching in Primary Classes

Konul Mammadova [1]

ABSTRACT
The article talks about the main directions of comparing modern Azerbaijani language classes with traditional teaching in primary classes. Thus, taking into account the possibilities of students to acquire deep knowledge, Azerbaijani language teachers try to form students' ability to understand concepts related to the subject and make judgments. In modern Azerbaijani language classes, more space should be given to problematic questions and thought-provoking studies that form students' independent thinking. Unlike the traditional lesson, the modern teaching process requires serious preparation for the lesson from the teachers. For this reason, the teacher must determine in advance what methods and principles he will use in the lesson, motivation, and the use of auxiliary materials and technology on the spot. The main goal of the modern lesson should be to develop students' understanding, increase their worldview, and create an opportunity for them to have independence of imagination.

KEYWORDS
modern lesson, traditional lesson, comprehension ability, worldview, independence of imagination, new technologies

ARTICLE HISTORY
Received: 02.01.2025
Accepted: 11.03.2025

[1] Doctor of Philosophy in Pedagogy, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. https://orcid.org/0000-0001-8664-4912 | konul.1970@mail.ru

Giriş

Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir.

Heydər Əliyev.

Müasir təhsildə məktəblərdə Azərbaycan dili əsas fənn kimi tədris olunur. Məlumdur ki, hər bir şagird öz ölkəsinin həqiqi vətəndaşı olmaq üçün öncə ana dilini dərindən öyrənməlidir. Bir insan hesab əməllərini və ya fizika qanunlarını bilməyə bilər, amma ana dilini öyrənməsə, o dildə sərbəst və qüsursuz danışa bilməz. Uşaqlarımızın ilk dəfə danışmağa başladığı dil – ana dilidir. Ana dili uşağın ailəsi, cəmiyyəti və həmin ölkənin mədəniyyəti ilə qurduğu ilk əlaqədir. Ana dilində danışmaq, onu mənimsəmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının mənəvi borcudur. Öz dilini bilməyən insan başqa dilləri öyrənə bilməz. Dilimiz mənəviyyatımızdır, onun qayğısına qalmaq isə bizim borcumuzdur.

Müasir dövrdə məktəbin əsas və ən başlıca vəzifələrindən biri konkret elmlər üzrə biliklərin verilməsi prosesində öyrənənlərin idraki qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsidir. İnkişafın başlıca məqsədi şagirdlərin yeni bilik əldə etməsi və mövcud biliklərini möhkəmləndirərək praktikada tətbiq edə bilməsidir. Gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün effektli üsullardan istifadə etmək lazımdır. Bu günün tələbi yüksək təfəkkürlü şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və dəyərləndirilməsidir. Bunun nəticəsi olaraq, orta məktəblərdə tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə seçilən şagirdlərlə məqsədyönlü işlər aparılır. Belə şagirdlərin dərin biliklərə yiyələnmək imkanlarını nəzərə alaraq, Azərbaycan dili müəllimləri onlarda fənnə aid anlayışları anlamaq, mühakimə yürütmək bacarıqlarını formalaşdırmağa çalışır, öyrətdikləri biliklərin möhkəm təməl üzərində qurulması üçün ən vacib üsul və metodlardan faydalanırlar. Öyrənənlərin potensial imkanlarının üzə çıxarılmasında əsas iş müəllimlərin üzərinə düşür. Belə ki, fənni tədris edən müəllim yetərli pedaqoji ustalığa malik olmalı, şagirdlərlə ünsiyyətdə çətinlik çəkməməlidirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlərdə nitq qabiliyyətinin formalaşması məhz ibtidai sinfin ilk dövrlərinə təsadüf edir. Beləliklə, müəllimlər şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini üzə çıxararkən, əslində, onların digər keyfiyyətlərinin inkişafına da müsbət təsir göstərirlər.

Əsas hissə

İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin müstəqil işləmə, fikrini sərbəst ifadəetmə, beyin fəaliyyəti, nəticə çıxarmaq kimi lazımi keyfiyyətləri sürətli inkişaf etdirmək vacib məsələlərdəndir. Buna görə də Azərbaycan dili dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərin zehni fəallığını daima aktiv saxlamaq tələb olunur. Bu baxımdan fəal/interaktiv təlim metodlarının təlim prosesinə daxil olması, sözün əsl mənasında, zəruridir. Çünki tələb olunan işləri yerinə yetirməkdə fəal təlim metodlarının rolu əvəzedilməzdir.

Tədris prosesində yalnız bir metod və ya üsuldan yararlanmaq özünü doğrultmur. Ona görə də müəllim mövzuya, sinfin səviyyəsinə uyğun metodların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu zaman isə, təbii ki, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirən metodlara üstünlük verilməlidir [4].

Azərbaycan dili fənni mövzuları müqayisəli şəkildə öyrənməyi sevir. Bu baxımdan, şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində müqayisə əhəmiyyətli rola malikdir. Hər hansı bir mövzunu öyrənərkən şagirdlərin sərbəst formada araşdırma aparması, digər mövzularla oxşar və fərqli cəhətləri müqayisə etməsi onlarda tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur. Bu prosesdə müəllimin üzərinə düşən əsas vəzifə, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını müşahidə edib qiymətləndirməkdir. Bunun üçün isə müəllimdən pedaqoji tədqiqat metodlarını dərindən bilmək tələb olunur [2, s. 18 – 22].

Ənənəvi təlim dedikdə, lövhə qarşısında dayanıb dərs izah edən müəllim və onu sakitcə dinləyən şagirdlər göz önünə gəlir. Bu təlim prosesində şagirdlərin bilik qazanması üçün yalnız müəllim və dərslik kifayət edirdi. Lakin bu gün bilik əldə etmək üçün çox sayda mənbələr mövcuddur. Ona görə də əvvəlki mənbələr yeni mənbələrlə müqayisədə bəsit görünür. Belə ki, "öyrənməyi öyrətmək" müasir təlimin əsas vəzifələrindən biridir. Ənənəvi təlimdə şagirdlər əlavə sual vermir (bəzən müəllimin reaksiyasından çəkinib sual verməyə ehtiyat edir), şagirdlərə obyekt kimi yanaşılır, nəticədə isə passiv dərs mühiti yaranırdı. Hazırda – müasir dərsdə isə şagirdlərə subyekt və müstəqil şəxs olaraq yanaşılır, açıq dərs mühiti təşkil olunur. Şagirdlər bilmədiklərini öyrənməkdən çəkinmir, rəqabət aparır, fəallıq göstərir, özlərinə güvənirlər. Onlar özlərini qiymətləndirməyi bacarır, ən əsası isə araşdırmaya meyilli olurlar.

Müasir dərsdə təlimin aşağıda qeyd edilən 7 prinsipindən istifadə olunur:

1. Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi.
2. Fəal idrak prinsipi.
3. Təlim-tərbiyə sisteminin çevikliyi prinsipi.
4. İnkişafetdirici təlim prinsipi.

5. Qabaqlayıcı təlim prinsipi.
6. Əməkdaşlıq prinsipi.
7. Dialoji təlim prinsipi [1, s. 9].

Tədqiqatlar sübut edir ki, müasir təlim prosesi üçün aşağıda qeyd olunanlar daha səciyyəvidir:

- müəllimin səyi və fəallığı nəticəsində şagirdin yaradıcı fəallığa cəlb edilməsi;
- şagirdin aktiv fəaliyyəti və bu zaman ona elementar bacarıqların aşılanması;
- müəllimlə şagirdlərin və şagirdlərin bir-biri ilə əməkdaşlığı;
- hərəkətli, süjetli-rollu, musiqili-didaktik rollu oyunlardan istifadə, sosial bərabərliyin və psixoloji şəraitin yaradılması;
- müəllimin təqdim etdiyi tematik materialın şagirdin yaradıcı təfəkkürünə təsir etməsi;
- milli düşüncə tərzinin şagirdin formalaşmasına təsir etməsi.

Müasir təlim öyrənənlərə bir sıra bacarıqları qazandırmalıdır. Onlar aşağıdakılardır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək;
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək;
- özünü qiymətləndirmək;
- əməkdaşlıq etmək (başqaları ilə işləməyi bacarmaq);
- başqalarını dinləmək, müxtəlif fikirlərə hörmət etmək və dözümlü olmaq;
- öz fikirlərini arqumentlərlə izah və sübut etmək;
- kreativ düşünmək [5].

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində qarşıya qoyulan məqsədlər aşağıdakı istiqamətdə olmalıdır:

- müəllimin şüurlu təfəkkür, problem situasiyasını yaratması;
- problemli situasiyanın həlli prosesində öyrənənlərin tədqiqatçılıq mövqeyinin yaradılması;
- onlar üçün yeni olan biliklərin sərbəst kəşfi və əldə olunması üçün imkan yaradılması.

Müasir dərsdə şagird tədqiqatçı, kəşfçidir, artıq ona aid olan məsələlərdə problemi müstəqil şəkildə həll edə bilir. Bu prosesdə şagirdlər təlimin fəal üzvü kimi tədqiqatçı mövqeyindən çıxış edərək, axtarış prosesində bilikləri mənimsəyirlər.

Fəal təlim metodunun özünə aid bir neçə xüsusiyyəti var ki, bunlar ənənəvi təlimdə istifadə olunmurdu. Məsələn:

Fəal təlim:

- təlimdə subyekt-subyekt münasibəti;

- şagirdlərin tədqiqatçılıq mövqeyi, müstəqillik;
- dərsdə bütün şagirdlərin aktivliyi;
- dərsin başlanğıcında motivasiyanın qurulması;
- şagirdlərin yeni biliklər kəşf etməsi məqsədilə düşündürücü və maraqlı sualların verilməsi;
- dərsdə dialoji nitqin qurulması, qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması;
- birgə fəaliyyət.

Ənənəvi təlim:

- təlimdə subyekt-obyekt münasibəti,
- dərsdə yalnız müəllimin fəallığı,
- dərsin ev tapşırıqlarının yoxlanması ilə başlaması,
- şagirdlərin qiymət xatirinə canfəşanlığı [5].

İnteraktiv təlim metodu təlim prosesində ortaya çıxan dialoq, ideya və əməkdaşlıqdan ibarətdir. Yəni bu metod əvvəlcədən planlaşdırılmayaraq iştirakçıların sərbəst müdaxiləsi ilə baş verir. Digər bir tərəfdən bu metod şagirdlərin öz aralarında da yarana bilər. Əsas məsələ odur ki, bu prosesdə müəllim və şagirdlər eyni mövqedə dayanırlar. Fəal təlim – tədris prosesində yaranan öyrənənlərarası ünsiyyəti, əməkdaşlığı, birgəliyi nəzərə alır. Fəal təlim metodları isə dərs prosesində şagirdlərin öyrənmə, bacarıqlara yiyələnmə üsul və formalarını müxtəlif yanaşmalar əsasında həyata keçirən vasitədir.

Müasir Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin müstəqil düşünmələrini təşkil edən problemli suallara, düşündürücü çalışmalara daha çox yer verilməlidir. Bu cür dərslər şagirdlərin vərdiş və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Müasir dərsin məqsədi şagirdlərin dərketmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək, dünyagörüşünü artırmaq, təxəyyül müstəqilliyini formalaşdırmaqdan ibarətdir. Müasir dərsin qarşısında məqsəd qoyulan digər bir məsələ də təlimlə tərbiyənin vəhdətidir. Hər şeydən əlavə, müasir dərs şagirdlərin əxlaqının təkmilləşdirilməsinə, mənəviyyatın dərkinə, vətənə, anaya, əməyə sevgi ruhunda inkişafına şərait yaratmalıdır [3, s. 78].

Müasir təlim metod və formalarından istifadə təlim prosesini xeyli məhsuldarlaşdırır, dərsi bütün şagirdlər üçün maraqlı edir, təlim prosesində aktivliyi maksimum dərəcədə qaldırır və beləliklə də, təlimin inkişafetdiriciliyi artır. Dərs prosesində fəal təlim metodlarının tətbiq olunması durmadan dəyişən müasir dövrdə fəaliyyət göstərmək, əməkdaşlıq etmək, nəticə çıxarmaq, qərar vermək və s. bacarıqlardan bəhs edən kompetensiyaların yaranması ümumi təhsilin məqsədlərinə yeni yanaşmanı əks etdirir. Metodik, psixoloji və pedaqoji baxımdan təkmilləşdirilmiş müəllimlər innovasiyanın nədən ibarət olduğunu başa düşür, verilən tələblərdən istifadə

etməklə onu tətbiq edirlər. Müəllimlərin həmkarlarının dərslərini müşahidə etməsi, təcrübəli müəllimlərin açıq dərslər təşkil etməsi nümunə baxımından faydalıdır. Çünki onlar dinlənilən dərslərə tənqidi yanaşaraq yeni tədris üsulları yaratmağa nail olurlar.

Fəal dərs elə təşkil olunmalıdır ki, öyrənənlər məlumatı tədqiqat aparmaqla əldə etsinlər. Qeyd olunduğu kimi, tədqiqatın aparılmasında daha çox qrup və cütlər formasından istifadə olunur. Bu yolla şagirdlər çıxarılan nəticəni iş dəftərlərində qeyd edir, daha sonra isə onu təqdim edirlər. Təqdimatdan sonra nəticələr arasında əlaqə yaradılır və ümumiləşdirilir. Çıxarılan yekun nəticə ilə işin başlanğıcındakı ilkin biliklər müqayisə edilir. Tədqiqatçılar nələrin eynilik təşkil etdiyini və ya yeni olduğunu nəzərdən keçirir, mövzuya uyğun motivasiya qururlar.

Nəticə

İnteraktiv təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim tədris prosesindən ənənəvi metoddan istifadəni bütövlüklə çıxarmamalıdır. Müəllimin seçimi dərsin məqsədindən və öyrənənlərin hazırlığından asılıdır. Ənənəvi dərs prosesində də düşündürücü suallar vermək, fikir mübadiləsi aparmaq mümkündür.

Tədris prosesində müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə, ənənəvi təlim sistemini dəyişərək tədqiqat xarakteri vermək, məlumatın mənimsənilməsi prosesində öyrənəni əsas rola qoymaq mümkündür. Həyat və cəmiyyət arasında əlaqə qurulmazsa, öyrənilən bilgilər öyrənənlər üçün artıq yükə çevrilər. Bu zaman şagirdlərin elmi biliyə marağı azalar. Bu səbəbdən də müəllimlər mövzunu həyatla əlaqəli şəkildə izah etməlidirlər. Məlum məsələdir ki, şagirdlər ənənəvi təlim prosesində qeyri-aktiv şəkildə müəllimin ötürdüyü bilikləri əzbərləyirlər. Bu da onların təlim prosesinin tam hüquqlu üzvü olmaq əvəzinə, təlim prosesinin obyektinə çevrilməsinə səbəb olur. Bütün bu boşluqların aradan qaldırılmasında fəal təlim metodlarından istifadə etmək daha məqsədə müvafiqdir.

Ədəbiyyat

1. Veysova, Z. (2007). *Fəal/interaktiv təlim* (müəllimlər üçün vəsait).
2. *Ümumtəhsil məktəblərinin I – IV sinifləri üçün fənn kurikulumları.* (2008). Təhsil.
3. Cəfərova, N. (2016). *İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi*. I hissə. ADPU-nun mətbəəsi.
4. Azərbaycan müəllimi. https://www.muallim.edu.az/
5. Bakı Dövlət Universiteti. http://static.bsu.az

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 48–55
https://doi.org/10.48445/l5272-1496-6603-z

Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsi

Aləmzar Tağıyeva [1]

XÜLASƏ
Müəllif məqalədə, əsasən, şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə diqqət yetirir. Tədqiqatçılar arasında fərqli şərhlərə səbəb olan məqamlar arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:
– *Vazeh – din – ruhanilər*
– *Vazeh və Bodenştedtin müəllifliyi*
– *mahnılar – həcv – nəsr*
Fridrix Martinin tarixi-etnoqrafik xatirələr kitabı əsasında şair Şərq müdrikliyinin əcnəbi tələbələr arasında yayılmasının təbliğatçısı kimi səciyyələndirilir. Burada ərəb, fars dilini öyrənən alman və ingilis tələbələr var ki, şair bacarıqlı müəllim kimi onlara xüsusi düşüncə tərzi aşılayır. Bu işdə ona "Hikmət açarları" adlı əlyazma dəftəri yardımçı olur. Burada təqdim olunan bədii nümunələr onlara öz ifadələrini formalaşdırmağa kömək edir. Mirzə Şəfinin Almaniyada nəşr olunmuş şeir və mahnılar toplusu ilə bağlı qarşıdurmada müəllif vəziyyətin uzaqgörənliyini açıq-aydın sübut edən tədqiqatçıların fikirləri ilə razılaşır.

AÇAR SÖZLƏR
nəsr, nəzm, dil-ədəbiyyat müəllimi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 17.12.2024
Qəbul edilib: 18.02.2025

---

[1] Pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Azərbaycan. https://orcid.org/0000-0002-3208-8145 | alamzar@inbox.ru

Преподавание Азербайджанского языка и литературы
2025 / Том 71, Номер 1 / 48–55
https://doi.org/10.48445/l5272-1496-6603-z

Творческое наследие Мирзы Шафи Вазеха

Аламзар Тагиева [1]

РЕЗЮМЕ
В статье автор преимущественно акцентирует внимание на спорных вопросах, связанных с жизнью и творчеством поэта. Среди вызывающих у исследователей разное толкование моментов выделяются следующие:
– *Вазех – религия – духовенство*
– *авторство Вазеха и Боденштедта*
– *песни – юморески – проза*
Основываясь на историко-этнографической книге воспоминаний Фридриха Мартина, поэт характеризуется поборником распространения восточной мудрости среди учеников иностранцев. Тут изучающие арабский, фарси немцы, англичане, которых поэт как способный учитель приучает особому строю мышления. В этом деле подспорьем является его рукописная тетрадь «Ключи от мудрости». Художественные образцы, представленные здесь, помогают им формировать собственные высказывания. В авторском противостоянии по поводу изданного в Германии сборника стихов-песен Мирза Шафи автор придерживается мнения тех исследователей, что однозначно доказывают надуманность ситуации.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
проза, поэзия, учитель русского языка и литературы

ИСТОРИЯ СТАТЬИ
Отправлено: 17.12.2024
Принято: 18.02.2025

[1] Доктор философии по педагогических наук, доцент, Национальная Академия Наук Азербайджана Гянджинское Отделение, Центр Низами Гянджеви. Азербайджан.
https://orcid.org/0000-0002-3208-8145 | alamzar@inbox.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 48–55
https://doi.org/10.48445/l5272-1496-6603-z

Creative Legacy of Mirza Shafi Vazeh

Alamzar Taghiyeva [1]

ABSTRACT
In the article, the author mainly focuses on controversial issues related to the poet's life and work. Among the moments that cause different interpretations among researchers, the following stand out:

- *Vazeh – religion – clergy*
- *authorship of Vazeh and Bodenstedt*
- *songs – humoresques – prose*

Based on the historical and ethnographic book of memoirs of Friedrich Martin, the poet is characterized as a champion of the dissemination of Eastern wisdom among foreign students. Here are Germans and Englishmen studying Arabic, Farsi, whom the poet, as a capable teacher, teaches a special way of thinking. In this matter, his handwritten notebook "Keys to Wisdom" is of help. The artistic examples presented here help them to form their own statements. In the author's confrontation regarding the collection of poems and songs of Mirza Shafi published in Germany, the author adheres to the opinion of those researchers who clearly prove the far-fetched nature of the situation.

KEYWORDS
prose, poetry, language and literature teacher

ARTICLE HISTORY
Received: 17.12.2024
Accepted: 18.02.2025

---

[1] Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Ganja Branch of the National Academy of Sciences, Nizami Ganjavi Center. Azerbaijan. https://orcid.org/0000-0002-3208-8145 | alamzar@inbox.ru

Введение

Быстротечность времени и бесконечность искусства, призванного быть зеркалом жизни, это аксиома. Вопрос о творческом наследии Мирза Шафи Кербалаи Садыг оглы Вазеха (1794–1852) в данном сборнике освещается в ракурсе выяснения причин актуальности его мелодичных стихов – песен, прозы, их места в прогрессирующем XXI столетии. Согласно исследованиям вазеховедов, его перу принадлежат дошедшие до наших дней одно месневи, 3-4 газели, 3 такбир и 3 рубаи.

Говоря о художественной своеобразности стихов Вазеха, обратимся к следующей справке: получивший название от слова «lira» один из жанров литературы именно в его поэзии буквально соответствует этимологии термина: исполнение стихов под звуки старинного струнного инструмента, что рисует образ Орфея, барбеда, озана, кобзаря. Так на протяжении времён, начиная с устного народного творчества, создавалась гармония звучащего и письменного поэтического слога с мелодией. Недаром ведь напевные его вирши издавались на Западе под названием «Песни Вазеха».

Основная часть

В этом плане проблемным остаётся противостояние «Вазех – Боденштедт», так как нередко оспаривается авторство названного сборника. Основная сумятица в литературоведческих кругах вызвана популярными в Европе воспоминаниями Ф. Боденштедта «Тысяча один день на Востоке». Изданный в сотрудничестве с Берже в берлинской типографии Деккера «Сборник восточных поэтов» включает переводы из Фузули, Хаяма, Вазеха, Бакиханова и многих других. Но, увидев большую востребованность именно образцов вазеховской поэзии, издатели выпустили отдельный сборник «Песни Мирза Шафи Вазеха». Отмечается, что основой книги явилась рукописная тетрадка поэта «Ключи мудрости», прежде подаренная ученику-немцу.

На наш взгляд, неоднозначно мнение профессора З. Аскерли о том, что «в творчестве Ф. Боденштедта, собранного в 12-титомнике, восточный поэт не кто иной, как художественный образ». Такую позицию учёный объясняет значимостью не столько переводческой, сколько «дипломатической» деятельности его в пользу налаживания литературных контактов между Востоком и Западом. С уверенностью оппонируют литературовед А.Тунджай, историк В. Умудлу, исследователь С. Гусейноглу, подчёркивая реальность существования поэта и учителя Вазеха, описанного Боденштедтом в книге своих

же воспоминаний. Дело в том, что участники диспута основываются на архивных материалах из Берлина и на фундаментальных литературоведческих трудах. Считаем, что каждое из гипотез имеет право на существование.

Первые сведения о жизни и деятельности его приурочены к началу XX века и связаны с именем Ф. Кёчарли. Что касается вопроса о роде занятий Мирза Шафи, то согласно сведениям, упомянутым в газете «Кавказ» начала 20-х годов, он позиционируется как «учитель, комментатор (понимается переводчик), каллиграф». Его поэтическая деятельность развивалась позднее. В результате стихотворец стал именно тем Вазехом, художественное наследие которого изучается сегодня.

Наиболее полный материал о жизни, творчестве и гражданской позиции поэта находим в трудах Алиаждара Сеидзаде. Вот полный блок его проблемных исследований в разные годы: 20-е г. – «Вазех», 40-е – «Мирза Шафи или Боденштедт», 1969-й – «Мирза Шафи Вазех», основательная монография на русском языке.

На страницах данного сборника приводятся сведения и об особом стиле ведения урока Мирза Шафи с иностранными учениками, где наряду со стихотворчеством, они приучаются к исполнению сочинённого материала вкупе с мелодией.

Ещё один проблемный аспект в жизни поэта – отношение к религии, духовенству. Родившийся в глубоко религиозной семье, он «не мог позволить себе никакого богохульства. Вазех – гражданин негодовал против глашатаев от имени бога». У юного Мирза Шафи был и духовный наставник Гаджи Абдулла, к которому он испытывал уважение. По нашему мнению, отсюда и двойственность негодования, граничащего с нервозностью: с одной стороны, приютившая отшельника поэта келья в мечети, с другой, «пустомели с воздвигнутыми минаретами взамен тысячи разрушенных очагов».

Поэтому для познания мудрости Мирза Шафи следует изучить царившую в тот период в Гяндже социально – духовную среду. По одну сторону – погрязшее в лицемерии духовенство, по другую – певец красоты, глашатай справедливости.

Носитель литературного псевдонима «Вазех» (с арабского «ясный, открытый») своей бунтарской поэзией занял достойную нишу не только в азербайджанской литературе; «мирза» – образованный; письмоводитель, секретарь, учитель; царевич с приставкой «мирза» после имени; «шафи» – посредник, миротворец. Всей жизнью и творческим наследием поэт оправдал своё имя. Воистину, каким именем нарекут, обычно такой характер и проявится,

такая деятельность состоится, такой путь и пройдёшь по жизни. Непростая судьба Вазеха человека творческого тому пример.

Кажется, что воспевающий красоту волшебной пери, скрывающий душевные искания в блеске бокала поэт, в действительности же мудрец, объявил джихад всему негативному мелодичными своими стихами. Как видим в стихах, в одному ряду с ним пророк Давид, протестная лирика Мехсети. Приняв эстафету, словно незавершённые песни допевает молодой поэт. Корнями его поэзия восходит и к месневи Низами Гянджеви, черпая оттуда широкий взгляд на действительность. Фактически, предвестник будущих изменений в природе, науке и человеческой сути предок шейх Низами подспудно просветил и молодого Вазеха. Хотя он проводил жизнь в мечети, переписывая суры Корана, в то же время внутренне чувствовал грядущие события, протестуя против невежества народа. Как истинный учитель ратовал не только за просвещение детей нации, но и старался, если не сдружить, то познакомить Запад с положительными качествами родного языка через свои восточные напевы и уроки словесности.

Мирза Шафи – учитель, встречавшийся с выходцами из Европы, считал немалым упущением западного воспитания то, что живут они «без убеждений и веры». И по этой причине тоже, привлекал многих слушателей, изучавших у него фарси, к участию литературного меджлиса «Дивани хикмет».

Приближённый к нему любитель восточных языков Ф. Боденштедт в популярном историко-этнографическом трудеподробно описывает деятельность «дарнага» и его идейного вдохновителя Вазеха. Как следует из воспоминаний, цель собраний заключалась в привитии слушателям морально-этических норм Востока.

Будучи методистом, видим из представленного описания чёткую продуманность реализуемой устадом системы обучения. Она включает разнообразные приёмы и способы по привитию иностранцам закономерностей формирования суждений в общем, и восточной, в частности. С учётом обучаемого контингента поэт способствовал практическому овладению ими фарси, арабского и азербайджанского языков, а также постижению глубинных мыслей поэтов и философов незнакомой страны.

Из материала воспоминаний следует, что «устад читал стихи, растолковывал особенности рифм и содержания, внимательно работал над произношением». Он стремился к большей речевой активности класса, при котором «ученики нередко самостоятельно определяли значение арабских слов» [2, s. 30].

Намёки на элементы интерактивного обучения находим в таких дидактичес-

ких приёмах: после образцового мелодичного исполнения стиха устад обязывал «каждого из нас составить мудрое высказывание или пересказать свою версию услышанного» [2, s. 32]. В ответ учитель тут же предложенное выражение трансформировал в очередную песню-стих. Построенные на диалоге учитель-ученик занятия исключали монотонность урока, готовя к спонтанной речи на изучаемом языке. Это определяло прогрессивность кружка в сравнении с косностью зубрёжки в медресе.

Мирза Шафи практиковал как монологи на философско-литературные темы, так и диспуты-полилоги по широкому кругу вопросов: национальные качества народов Запада; гендерное равновесие; рукописные и типографские книги; литературная критика и языковедение.

Его рукописная тетрадь с названием «Ключи от мудрости» являлась и своеобразным дидактическим пособием, материал которого подвергался разным видам чтения (объяснительного, выразительного) и критическому анализу. Другим источником являлись удачные высказывания самих учеников, путём анализа которых достигалась филигранность в дальнейшем сочинительстве изречение и афоризмов.

Вазех помнил и о значимости в обучении физического здоровья учеников и поэтому на переменах устраивал коллективные медитации с исполнением песен. Такая разрядка между напряжённым умственным трудом сказывалась на продуктивности обучения.

И на уроках, и на меджлисах ученики набирались восточному уму на поэтических образцах из Джами, Саади, Хагани, Хафиза, Низами, Физули, не только цитируя их, но составляя образцы по их подобию – а эта имитация тоже путь к совершенству в словесности. При этом устад не претендовал на абсолютную исключительность по части мудрости, называя авторов, давая оценку их мастерства.

По мнению Вазеха, устное народное творчество не менее ценный кладезь мудрости, отражённой в притчах и легендах, пословицах и поговорках, занимательных загадках и скороговорках. «Они, – считает поэт, – раскрывают национальные ценности того или иного народа» [1, s. 43].

Теперь относительно загвоздившего в литературоведении противостоянии Вазех – Боденштедт. Отвергающим данный не факт способно личное высказывание вечного оппонента о том, что «если существовал человек, создавший сокровище из стихов, то это Мирза Шафи Вазех», или «… свою, состоящую из гасид, гпазелей, рубаи и песен к н и г у, являющуюся источником

ума, Мирза Шафи написал для просвещения глупцов и укрепления ума устадов» [2, s. 73-74].

Приведём образцы изречений, афоризмов, цитат Вазеха в нашем переложении:

У неуча знания неглубоки, но аппетит огромен.

Псевдоучителей интересует не обучение, а карман учени.

Часть получишь, а остальное наработаешь сам.

На лжемудрости не вырасти ни пшенице, ни ячменю.

В пучине науки – глубоко содержание, и широкие мысли.

Посеянные семена мудрости взойдут в рассуждениях учеников.

Восточная мудрость для глупцов – это урок, для сбившихся с пути – путеводная звезда

Заключение

Мирза Шафи Кербалаи Садыг оглу Вазех личность, характеризуемая глубокими противоречиями не только со своим «я», но и с царившим мракобесием. В итоге он сумел оставить поколениям неповторимые песни и острую художественную сатиру. Литературное наследие Вазеха созвучно той социальной роли, что исполнил он до конца. В одном лице поэт и учитель, открытый к общению миротворец между реальностью и людьми, в то же время скульптор душ человеческих.

Литература

1. Aslanov, A. (2004). *Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr*.
2. Bayramov, A. F. (2008). *Bodenştedtin Mirzə Şəfi Vazeh haqqında xatirələri*.
3. Bayramov, A. (2008). *Nəğmələr şairi*.
4. Kurbanaliyeva, S. (2014). *Vazekh i muzyka*. Kul'turnaya zhizn.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 56–71
https://doi.org/10.48445/d4012-4568-4806-n

Jizzax ədəbi mühitinin inkişaf tendensiyaları

Pərizoda Turopova [1]

XÜLASƏ
Məqalədə XX əsr ədəbiyyatı və müstəqillik dövrü kontekstində Cizzax ədəbi mühitinin inkişaf tendensiyaları Cizzax yazıçılarının əsərləri nümunəsində öyrənilmiş, onların spesifik və bədii xüsusiyyətləri, həmçinin ədəbi prosesin ümumi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın obyekti XX əsrin və müstəqillik dövrünün Cizzax ədəbi mühitinin və Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvləri – İ. Doniş, T. Maqsud, A. Əhməd, M.Abduraxmanova, Ş. Axrorova, Z. Mamadəliyeva və şair Z. Buriyevanın əsərləridir. Müqayisəli təhlilə Cizzaxın ədəbi mühitinin formalaşması və inkişafına böyük töhfə verən Muazzamhan, Alamkash, J. Mahzuni, B. Mirzə, H. Olişin əsərləri cəlb edilmişdir. "Bulmas", "Köç", "Vətən şulmasmı?", "Vətəni sevsəng", "OMON əsr" kimi poetik əsərlərdəki ideya-bədii, simvolik-fəlsəfi yozumlar ədəbi-estetik ideallar kateqoriyasına daxildir.

AÇAR SÖZLƏR
tendensiya, bədii xüsusiyyətlər, ədəbi proses, klassik ədəbiyyat, ənənə, janr quruluşu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 16.12.2024
Qəbul edilib: 12.02.2025

[1] Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti. Özbəkistan.
https://orcid.org/ 0000-0002-4800-2828 | turopova.parizod@bk.ru

Преподавание Азербайджанского языка и литературы
2025 / Том 71, Номер 1 / 56–71
https://doi.org/10.48445/d4012-4568-4806-n

Тенденции развития литературной среды Джизака

Паризода Туропова [1]

АННОТАЦИЯ
В данной статье изучено тенденции развития литературной среды Джизака в контексте литературы XX века и периода независимости на примере произведений джизакских писателей, выявлено их специфические и художественные особенности и общие черты литературного процесса. Объектом исследования являются произведения литературной среды Джизака XX века и периода независимости, членов Союза писателей Узбекистана И. Дониша, Т. Максуда, А.Ахмада, М. Абдурахмановой, Ш. Ахроровой, З. Мамадалиевой и поэтессы З.Буриевой. В сравнительный анализ привлечены произведения Муаззамхана, Аламкаша, Дж. Махзуни, Б. Мирзо, Х. Олиша, внесших большой вклад в формирование и развитие литературной среды Джизака. Идейно-художественные, символико-философские интерпретации в таких поэтических произведениях, как «Бўлмас», «Қоч», «Ватан шулмасми?», «Ватанни севсанг», «Омон асра» входят в категорию литературно-эстетических идеалов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
тенденция, художественные особенности, литературный процесс, классическая литература, традиция, жанровая структура

ИСТОРИЯ СТАТЬИ
Отправлено: 16.12.2024
Принято: 12.02.2025

[1] Доктор философских наук, доцент, Джизакский Государственный Педагогический Университет. Узбекистан. https://orcid.org/ 0000-0002-4800-2828 | turopova.parizod@bk.ru

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 56–71
https://doi.org/10.48445/d4012-4568-4806-n

Development Tendency of the Literary Environment of Jizzakh

Parizoda Turopova [1]

ABSTRACT
This article studies the trends in the development of the literary environment of Jizzakh in the context of the literature of the twentieth century and the period of independence using the example of the works of Jizzakh writers, identifying their specific and artistic features and general features of the literary process. The object of the study is the works of the literary environment of Jizzakh of the twentieth century and the period of independence, members of the Union of Writers of Uzbekistan: I. Donish, T. Maksud, A. Akhmad, M. Abdurakhmanova, Sh. Akhrorova, Z. Mamadalieva and the poetess Z. Burieva. The comparative analysis involved the works of Muazzamkhan, Alamkash, J. Makhzuni, B. Mirzo, H. Olish, who made a great contribution to the formation and development of the literary environment of Jizzakh. Ideological-artistic, symbolic-philosophical interpretations in such poetic works as "Bulmas", "Koch", "Vatan shulmasmi?", "Vatanni sevsang", "Omon asra" are included in the category of literary and aesthetic ideals.

KEYWORDS
tendency, artistic features, literary process, classical literature, tradition, genre structure

ARTICLE HISTORY
Received: 16.12.2024
Accepted: 12.02.2025

[1] Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Jizzakh State Pedagogical University. Uzbekistan. https://orcid.org/ 0000-0002-4800-2828 | turopova.parizod@bk.ru

Введение

В оазисе Сангзор, расположенном на Великом Шелковом пути, в VI–VII веках проходили два караванных пути, которые образовали дороги Туркестан-Китай и Фергана. Таким образом, в Джизакском оазисе развилась культура, искусство и литература, выросло множество ученых, исследователей и писателей. Сведения о Хараканe (Галляарале) и ценные воспоминания о Джизаке в X веке приведены в историческом произведении Абу Исхака Истари «Расстояние стран», а также о деятельности Амире Темуре, Мирзо Улугбеке, З. М. Бабуре, Абдуллахе II, Т. Фароги, Гулхани, Фозиле в их произведениях. Таким образом, из источников известно, что древняя литературная и культурная жизнь Зааминского, Бахмальского, Фаришского, Галляаральского, Ш. Рашидовского, Янгиабадского районов и города Джизака развивалась постепенно. Следует отметить, что литературовед И. Сувонкулов проводит исследования литературной среды Джизакского оазиса и предоставляет следующую важную информацию, (взятых из рукописей) о творчестве писателей как Мухаммад Ризо из Джизака, Зиёкори Мирабдулла оглы, Юсуф Чойдош, Шермат Махзун, Иномхон Махджур из Галляарольского района, Умрзак Нарзи из Карагана, Нарзулла Шароф оглы из Нирваны, Нарзулла Шароф оглы из Нирваны, Нарзуллахон из Гарибхакли, Мухабхатон из Гарибхат, Мухабхан-оглы, Мухибхан Камолиддин Кори, Якубхон Касимов, Мухаммадрух Джахонгирбек оглы из Саврука, Султанхон Тора из Сайида, Кошмурод Бахши из Бахмальского района, Товошар Бахши, Хадича Она Шариф кизи из Фаришского района, Мумин угли из Курбонали, Мулла Кушак" [1; Мамадалиева, 2017].

Основная часть

Анализ литературы и методы

Живой и многообразный литературный процесс в Джизаке с начала XX века сегодня хорошо известен широк общественности. Этот период уместно назвать литературным «движением», в которое входят произведения крупных поэтов, как Муаззамхан, Аламкаш, Коризий, Ф. Юлдош оглы, Й.Бекназар оглы, Х. Алимджан. Ш. Рашидов. Бурно развивающий этот процесс тесно связан с движением джадидов, положившим начало социально-политическому пробуждению не только на территории Джизака, но и во всем Туркестане, и его влиянию на художественное и эстетическое мышление. Жизненно-духовные факторы формирования и развития литературной среды Джизака проявляются в

следующих этапах и разновидностях.

Во-первых, работы писателей первой четверти XX века в Джизакском оазисе вдохновлены образцами фольклора и классической литературы, а во-вторых, в творчестве художников Джизакского оазиса последней четверти XX века показываются литературно-эстетический идеал в образах, изображающих мировоззрение человека того периода, сложных и противоречивых событиях того социального периода общества. В-третьих, в их творчестве, на основе религиозно-божественных, философских и символических интерпретаций духовный мир человека, изменения характера современного человека описываются уникальным образом и стилем каждым писателем.

Также в этой главе литературная среда Джизака и ее ведущие тенденции изучаются с региональной точки зрения, делается попытка их обобщить и сделать определенные выводы. В представителей литературной среды Джизака XX века и периода независимости можно разделить на следующие группы:

1. **Деятели искусства, родившиеся в Джизакском оазисе и проживавшие в других местах:** Х. Алимджон, Н. Сафаров, Ш. Рашидов, С.Азимов, Ш. Сагдулла, О. Хусанов, Т. Сулаймон, Э. Мустафоев, М.Норматов, К. Кадыров, Дж. Субхон, Н. Кабул, С. Хаким, Ф. Камолова, М.Давронов, Г. Шахобиддинова, С. Туйчиева, Б. Рустамова, З. Куролбой кизи, И. Искандар, Ф. Мели.

2. **Деятели искусства, родившиеся в других местностях и проживавшие в Джизакском оазисе:** Муаззамхон, Ф. Юлдош оглы, Ш.Ботирова, Дж. Махзуни, Э. Мухаммад, Т. Юсуф, А. Боймурод, А.Мамарасулов.

3. **Деятели искусства, родившиеся и проживавшие в Джизакском оазисе:** Коризий, Аламкаш, Н. Баракаев, Н. Мирзаев, И. Дониш, А. Ахмад, Т.Максуд, Дж. Мухаммад, М. Фармон, И.Исмаил, З. Буриева, Х. Аскар, Б.Мирзо, А. Кушбаков, М. Абдурахманова, А. Каримов, Ш. Ахророва, Х.Олиш, З. Мамадалиева, А. Шодмонкулов, Ш. Отамурод, А. Дониш, И.Умарова, С. Оканов, И. Ибрагимов.

Анализ литературы и методы, результаты и обсуждение

Интерес к жизни и литературному наследию Муаззамхана, внесшей большой вклад в возникновение и формирование литературной среды Джизака, начался в 1931 году М. Алавия. Сообщается, что М. Алавия получила рукописи, состоящие из 50 газелей поэтессы от женщины по имени Сабохатхан из Джизака, но по неизвестным причинам ученая сама эти газели не комментировала [Сувонқулов, Сайдалиева, 2010; Бўриева, 1992]. На основе этой рукописи были опубликованы более поздние статьи литературоведов М. Кадыровой и Т. Джалолова. На основе рукописи, переписанной Шарофат Биби в XX веке, представленной

Мухаммадходжа из Джизака, появились брошюры и исследования И. Сувонкулова, М.Кадыровой, Э. Шодиева, Н. Сайдалиевой.

Муаззамхан, зрелый представитель литературной среды Джизака, обладал незаурядным талантом благодаря прекрасному знанию персидского и арабского языков. В этом смысле мы можем рассматривать поэта как одного из последователей таких великих учителей, как Навои, и сумевшего творчески продолжить его бессмертные традиции.

Процессы трансформации литературных и эстетических идеалов ярко отражаются в интерпретации национальной гордости и чувства родины в творчестве Муаззамхона и Аламкаш, которые жили в начале XX века и ярким творчеством нашли свое место в литературной среде Джизака. Литературно-эстетический идеал связан с каждым периодом человеческого общества, отражает позицию каждого автора, каждой наций, и не может быть эталоном для другого периода. Однако, проблема эстетического идеала является важной проблемой для литературных произведений всех периодов. Можно сказать, что, поскольку литературно-эстетический идеал важен для литературы всех периодов, идеалы определенного периода будут изменены в нескольких вариациях и аспектах, таких как их внешний вид, характер, все это способствует привело к процессу трансформации в литературе. Эта ситуация отражена и в произведениях представителей литературной среды Джизака.

С целью проанализировать эффективность творческих поисков в новую эпоху, в частности, вдохновляющих идей независимости в литературной среде Джизака, обратимся к творчеству известного художника слово, члена Союза писателей Республики Ибрагима Дониша:

Меҳрсиз қариндошдан меҳрли таниш яхши,
Улфатинг соз бўлса гар ёқимли хониш яхши.
Ҳаром йўлга бошловчи, юрагингни ғашловчи,
Алдоқчи “яқин”лардан вақтида тониш яхши [3, с. 65].

В этом стихотворение И. Дониш подчеркивает положительные качества лирического героя. Для создания литературно-эстетического идеала, ему также удается своими поэтическими стихами ответить на вопрос, каким должен быть образ его идеала через отрицательные качества современников.

Ўзгалар юртидан бойлик излаган,
Ором билмай куну тун ғиз–ғизлаган

Азобларга дуч келгач йиғлаб бўзлаган,
Дарбадарлар, сизга раҳмим келади.

Действительно, период независимости открыл широкие возможности узбекским поэтам для воплощения своих идей, литературных и эстетических идеалов. Такие положительные тенденции можно увидеть в творчестве другого представителя литературной среды, члена Союза писателей Шахло Ахроровой.

Стихи поэтессы о Родине, независимости, ее укреплении и признании мы классифицировали следующим образом: *молитва, обращение, описание*. «Молитва» – мольба происходит в форме «мольбы к Богу». Мы видим много образцов этого жанра в произведениях представителей нашей классической литературы [4, с. 180]. В частности, такие молитвы есть в навоийском эпосе «Хамса». Молитвенная часть эпоса «Фарход и Ширин» заканчивается следующими бейтами:

Кетур илгимга доғи жоми тавфиқ,
Етур кўнглумга доғи роҳи таҳқиқ.
Сўзум роҳин қилиб равшан сафодин,
Шафоат жоми еткур Мустафодин [5, с. 13].

Стихи в форме обращений и призыва составляют значительную часть стихотворений Ш. Ахроровой выражающие литературные и эстетические идеалы, связанных с Независимостью. В них поэт призывает читателя любить Родину, понять и оценить Независимость. Она показывает, каким должен быть его литературно-эстетический идеал. Стихотворение поэтессы «Ватан шулмасми?» может быть ярким примером этому. Стихотворение «Ватанни севсанг» также имеет уникальную композицию. Стихотворение представляет собой четверостишие из пяти частей, начинающееся строкой «*Ватанни севсанг, жонинг билан сев*». Таким образом в нем поэт раскрывает различные аспекты литературно-эстетического идеала истинного патриота. Если мы обратимся к истории поэзии, то заметим, что литераторы всегда опирались на духовное наследие, созданное до того времени, они постоянно, отредактировали свои тексты и «открыли» секреты своего поэтического мастерства, творчески продолжая передовые литературные традиции классиков. Это означает, что наследие классической поэзии отражается в возрождении этих традиций, в представлении их любителям поэзии в соответствии с условиями новой эпохи. Литературные, художественные и исторические источники свидетельствуют о

том, что нет поэта или поэтессы, на которую бы не повлияло или не вдохновило бы творчество А. Навои. В частности, к числу поэтов, унаследовавших живые и прекрасные традиции Навои, вошли представители Джизакского оазиса. В частности, «Мы видим продолжение великих навоийских традиций в творчестве М. Коризи, Муаззамхана, У. Аламкаша...» [2, с. 21].

В частности, если мы обратимся к творчестве Зухры Мамадалиевой, то мы увидим, что ее сердце было наполнены художественными и поэтическими изображениями религиозных, мистических, философских и социальных проблем в газелях Алишера Навои, и, как в следствие, ее чувствами были выражены душераздирающими строками:

Навоий дилимга навое айламиш,
Сатрлар сеҳрида садое айламиш.
Май қуйиб берибон синган сафолга,
Харобот кўнглимни биное айламиш [6, с. 14], –

Если мы глубоко проникаемся в поэзию поэтессы, то увидим, что её творчество, как и у многих других поэтов, находилось под непосредственным влиянием газелей Навои. Философия и символизм Навои определяют уникальность творчества поэта. Также в лирике поэтессы преобладает жизненная философия, переживания души, волнения сердца. В своих стихах поэтесса упоминает героев произведений Навои.

Приемы поэтического изображения, применяемые поэтессой, направлены главным образом на то, чтобы изобразить внутренние чувства, душевное состояние лирического героя, переживания любви, как будто неисчерпаемые мгновения мечтательной жизни, раскрыть в целом субъективную жизнь человека, его характерные картины. В частности, в стихотворении «СОҒИНЧ ёхуд» можно увидеть особенности философских и символических отражений мысли и чувства героя. В лирике поэтессы наряду с жизненностью содержания, народностью мы встречаем беглость и игривость ритма, живость художественной интерпретации.

Из приведенных строк ясно, что лирический герой должен неожиданно что-то отрицать и что-то признать. В этом конфликт эмоций. Если подходить к содержанию стихотворения логически, осознаем, что когда человек оживает, хочет он того или нет, мир вращается вокруг него, и мир подобен «ночь с днем», «зима» с летом». Напротив, лирический герой поэта черпает силу из любви, живительного вина, которое может противостоять людям, чьи сердца темны, kak

ночь, и холодны, как зима.

С нашей точки зрения, в любом стихотворении слово выражает несколько значений, исходящих от мысли и чувства, которые оно хочет отразить. Также в этом стихотворении возможны различные подходы к восприятию именно той образной сущности слова, которую использовал поэт. На наш взгляд, такое состояние лирического героя поэт, входящего в мир поэзии – это тоже душевное страдание для творца, оно душит его, мучает, убивает. Непризнание этого, отрицание самого себя, отречение от мира поэзии-тоже смерть для него. В то время как «тихий» – это творческое вдохновение, «майхона» – это любовь к творчеству, романтика. Наслаждаясь красотой этого творческого пути в «хрустальном чаше», пытки, перенапряжения в творческом процессе приближают поэтессу к смерти. Но отказаться это – неминуемо убьет её. В своих стихах поэтесса пытается прояснить эволюционные ритмы, происходящие в сердце лирического героя, философскую сущность её душевных мучений. Стихотворение манит красивыми иллюзиями, сочным тоном, таинственной чудодейственной болью. Мы думаем, что сильная боль в стихах поэтессы, склонность к божественной беседе, яркое выражение внутренних переживаний в народном тоне – факторы, обеспечивающие действенность стихотворения. Как и во всех литературных кругах, вдохновляли традиции и наследие Навои Муаззамхана, У. Аламкаша, Дж. Махзуни, представителей литературной среды Джизака. Они отражены и в творчестве поэтессы периода независимости З. Мамадалиевой. Можно считать, что своими творениями они показали, что они достойные продолжатели творчества Навои.

Детский поэт И.Дониш являетса автором книг “Помидор нега қизил?”, “Дилоромнинг қўшиғи”, “Чароғон юлдузлар”, “Тушдаги саргузашт”, “Ҳандалак”, “Меҳнатдан топилган бахт”, “Етимнинг бахти”, дастаны “Чўл фарзанди”, “Қўштерак афсонаси”, “Алпомишнинг тўйи”, “Ҳаёт китоби”, баллады “Маҳаллам ва маҳалладошларим”, повесть “Ўчмас хотиралар”, и создавший драмы “Қўшнилар можароси”, “Номус қурбони”, “Эл Саодати”.

Поэт, воспевший этих строк применяет и сам в своей жизни. Оставил большое творческое наследие узбекской литературе, и литературной среде Джизака. Когда обращаемся к стихам поэта, мы видим, что стихи посвященные детской поэзии просты и искренни. Поэт уникально интерпретирует образ Родины через эстетический подход к пейзажам Родины. Лирическая героиня поэта добра, душевна как и Родина. Поэт указывает детям, что для этого нужна человеческая

свобода и вольность души. Иными словами, он с гордостью заявляет, что наличие символа птицы Хумо в национальном гербе является тому подтверждением:

Тамғамизнинг ўртасида,
Хумо қуши – бахтимиз.
Келажакда фанлар сирин,
Очмоқ бизнинг аҳдимиз [2, с. 13].

Поэтесса Зульфия Буриева сместе предшественников литературной среды также руководствуется принципами национальной идентичности, уважения к Родине, уважению национальных традиций и прославления национальных чувств:

Чидасанг кўнгилнинг оғриқларига,
Ситамкор кунларнинг зўрликларига,
Ғарқ бўлсанг пешонанг шўрликларига
Юрагинг дош берса хўрликларига,
–Айт, қандай Шоирсан,
Қандай Шоирсан? [7, с. 4]

Действительно, поэтесса, как представитель народа, воспевает горести, чаяния и мечты своего народа. В этом стихотворении называет она боли советской эпохи – болями сердца. Жестокость тех угнетающих дней, бедственное положение людей, унижение нации, горечь её судьбы, терпение этих унижений человеческим сердцем. И при этом чтобы завоевать любовь, поэтесса глубоко осознала высокий эстетический идеал художника, необходимость его вхождения в жизнь народа, что отражено в её стихах.

Как отмечал литературовед И. Гафуров: «Боль творца, и особенно лирического поэта, – это особая, личная боль, выходящая за пределы узкого круга. Создатель также выражает боль других через свою собственную боль. Он – человек, который превратил чужую боль в свою собственную боль, у которого более развито чувство сострадания к генералу, чем у других, и который своим искусством, своим животворным, исцеляющим словом призван облегчить человеческую боль, а потому прекрасно осознает свою огромную ответственность. Проблемы в этом мире возникают из-за противоречивостей. Это результат противоречий. Стих отражает резкий драматизм противоречий. А драматическое натяжение – это определение проблемы в стихотворении» [8, с. 124].

Поэтесса выражает душевную боль отца при риторическом обращении. Он напомнил, что наш соотечественник был вдохновлен певцом-революционером. Он выражает сожаление по поводу того, что настоящие сыновья и преданные патриоты нашей страны были уничтожены под видом угнетателей, а захватчики, вторгшиеся в нашу страну, были представлены как красные (красногвардейцы). Лирический герой стихотворения признается, что её отец, как человек вчерашнего дня, прожил свою жизнь, веря в лжеца, в лживую политику. В этом стихотворении поэтесса раскрывает свою душевную боль.

Делая вывод, в стихотворениях представителей Джизакской литературной среды звучат любовь к Родине, национальной независимости в своеобразном стиле. Поэты представляют суверенитет нашей страны со своеобразным почтением.

Литературная среда Джизака – неотъемлемая часть нашей национальной литературы. Своеобразие романа «Қайтмас тўлқинлар» члена Союза писателей Узбекистана Тураба Максуда находит свое отражение в продолжающемся творческом процессе в мировой литературе и гармонично сочетается с обновленными национальными романами. Комментируя роман, литературовед Умарали Норматов сказал: «Джизак хорошо известен своей древней историей, особенно на последующие сто лет. ... Более того, он знает не только нашу национальную литературу, но и редкие произведения мировой литературы, искусства, философии, психологии. Их личное мнение – меня поразило»[10, с. 4-5]. В начале произведения автор цитирует стихи Алишера Навои «Каабаки, *оламнинг ўлиб қибласи, Қадри йўқ ондоқким, кўнгил каъбаси*», а также смесь мемуаров, прозы и драмы. Интерпретации, поэтические отрывки полностью подтверждают признанную критиком идею.

Произведение написано со слов Куддуса. Как было сказано выше, произведение принадлежит к группе автобиографических произведений, что в некотором роде совпадает с работами Садриддина Айни, Айбека, Абдуллы Каххара, Назира Сафарова в этом направлении. Главный герой Куддус в своих рассказах имеет ввиду об исчезновениях традиции и национальных ценностях, которые искусно изображает автор произведения. Нам эта история будет заметно тогда, когда мать главного героя держит скороспелый виноград для своего дяди Абудурахмана и сына в Москве до поздней осени, оставляя небольшую его часть в казане, будь то плов или жидкий суп. Подобные ситуации в произведении нашли свое отражение в повествовании о событиях, в частности, в процессе решения проблем во время хашара, между Саидом ака и Тути опа. Писатель

стремится выразить в романе не только как событие общественных отношений, но и как нечто более божественное, врожденно – естественное, таинственно – волшебное, показывая его невероятные чувства, качества, непостижимые вне сознания, не подчиняющиеся социальным, историческим условиям – режиму, государству, политике, идеологии. Этот Мусаджан-борец можно увидеть в том, что он называет свою женщину не по имени, а по имени своего старшего ребенка, или в том, что он с добрыми намерениями дарит новорожденному шакалу рубашку в качестве пловца. Из вышеприведенного анализа становится ясно, что в каком бы жанре художественной литературы ни находился герой, во внутреннем мире героя отчетливо просматриваются те его стороны, которые стали национальными ценностями. Если мы видели это выше в романе Тураба Максуда “Қайтмас тўлқинлар”, то и в рассказе Мехрибон Абдурахмановой из Джизака “Гулзар қишлоғининг гулдураклари”, в которой она в какой-то мере смогла показать абсурдность жизни и труда человека, обманутую идеями сбережений, мы видим в некотором смысле неразрывную преемственность этого фантастического мира.

Автор уникальным образом передает пейзаж той эпохи в образе главного героя рассказа. В этих образах отражена психика человека во всей ее сложности. Писатель не описывает подробно образы героев в своей трактовке событий, но все же пытается показать трагедии вчерашнего дня, раскрывая характер образов в изображении конфликтных ситуаций. Рассказ посвящен жизненному опыту Мусаджана, который происходил из простых людей. Мусаджан и его друг Гулмурад, которые пытаются прокормить семью, заразились «вирусом цветных металлов», и многие трагедии, которые их пережили, умело описаны в пьесе. На протяжении всей этой истории судьба обоих «бизнесменов» раскрывает работу, которую когда-то проделали наши соотечественники. Как известно, работа, как уже отмечалось выше, очень впечатляющая, яркая и убедительная, так как построена на изображении реальных событий. Изменения в мировоззрении человека нации автор умело выявляет нарушение традиций, поднявшихся до ценностного уровня в характере нации благодаря судьбе одного человека. Таким образом, образ общечеловеческих и национальных ценностей в произведениях прозы полностью отражен в творчестве двух художников: романа Тураба Максуда «Қайтмас тўлқинлар» и «Гулзор қишлоғининг гулдураклари» Мехрибан Абдурахмановой.

В которой представлен творческий стиль, его понимание мира, его уникальное понимание человека и философии жизни и выражение

воспринимаемого жизни или воображаемых событий в художественных тонах. К примеру можно проанализировать рассказ Абдуллы Ахмада «Фарёд». Эта повесть посвящена событиям бывшей советской эпохи, в частности, разграблению и унижению советским государством состоятельных граждан стран Средней Азии. На примере главного героя повести Алимбайвача и его семьи история оживается на наших глазах. Читая произведение, читатель снова становится свидетелем беспрецедентной несправедливости. Писатель следит за развитием событий двумя художественными линиями, которые выясняется в эпилоге произведения. В композиции сюжета писатель мастерски изображает несправедливость, совершенная Советской властью по отношению к узбекской семье, унижение наших соотечественников, зверства, совершенные против их семей на примере образа Алимбайвачи. Можно сказать, что такие качества узбекского народа, как мужество, простота, чистота, честность, отражены в образе Кабулджана, а национальная гордость в глубоком психологическом контрасте интерпретируется на примере Юсуфбека и Алимбайвача.

Можно и перечислить в круг Джизакских творителей и поэтессу Шахло Ахрарову. Ш. Ахрарова имеет свой собственный путь и творческий стиль в изображении действительности в рассказах «Дилбар» и «Дала ҳовлидаги қотиллик». Название рассказа завораживает читателя и приводит его к событиям произведения. События в нем, наряду с жизненной силой, раскрывают внутренние мятежные чувства человека, его боевой характер, его склонность к преступлениям в человеческой психике.

Бросается в глаза, что события, которые на первый взгляд кажутся правдоподобными, выражены в очень простых образах. Уникальность стиля автора мы видим в том, что он сумел показать такие пороки в обществе на примере нескольких человеческих судеб. Потому что мудрец знакомит с многообразием факторов, ведущих к совершенному преступлению, разъясняет его причины. Писатель пронизывает убедительными художественными образами то, что место грандиозных мечтаний девушки занимают мгновение скуки, печали и недомогания, муки унижения. События в произведении проясняют своеобразие мастерства писателя, одним словом, стиль Творца. Ведь мастерство мудреца ярко проявляется в его оригинальности в создании героя.

«Ненавистный и коварный ...бледный» [11, с. 7]. В сердце девушки, которая оказалась под насильственным отношением Вахида, была чистая любовь к другому мужчине. Нежные чувства в его сердце превратились в мираж, девушка вынуждена хранить свою любовь в тайне, в своем сердце, но она однажды станет

убийцей молодого человека, разрушившего его жизнь. На этом этапе можно сказать, что каждый писатель будет иметь уникальный способ видеть, воспринимать, понимать и объяснять мир, опыт эмоций, которые он или она приобрел во время своего творческого освоения мира. В повести такие качества, как писательское мастерство, изобразительное искусство, уровень повествования, выступают критериями искусства.

По сюжету Мухабат, которая была насильственно унижена Вахидом, вынуждена иметь ребенка от того, кого она не хочет, ненавидит и ненавидит в человеческом обличье. Верно, Вахид посылает сватов, но в Любви не было никаких эмоций, кроме ненависти и гнева по отношению к Вахиду, обладателю животной жадности, которая заставила его потерять свою первую чистую любовь, бушевавшую в её сердце. Вероятно, по этой причине она будет вынуждена отказаться от своего ребенка, который только что появился на свет: «Ты такой милый» [11, с. 3].

Создатели литературной среды Джизака также ставят в первую очередь изучение человеческой психики в своих рассказах. Потому что главные герои этих историй – одни из тех, кто страдает от жизненных забот, от хаоса межличностных отношений. Главные герои изображены на основе сильных потрясений в духовном мире, неизмеримых страданий, плохих семейных взаимоотношений, жизненных забот. Рассказ «Дилбар» – один из таких рассказов. Сюжет интерпретирует мысли автора-рассказчика, внимательно наблюдающего за странными конфликтами судьбы. Описанные в ней события рассказывают об особенностях дня, о невидимых жизненных испытаниях. В целом рассказ «Дилбар» реалистично описывает все сложности духовного мира человека. На наш взгляд, изображение такого психического процесса в женской и мужской психике определяет жизненную философию творца, его мировоззрение. Ценность произведения определяется неповторимой запутанной судьбой человека, его красочным духовным миром, умением каждого человека убедительно выразить свой образ жизни и мечты и взволновать читателя.

Заключение

В результате проведенных исследований по теме «Тенденции развития литературной среды Джизака» [13, с. 100] были сделаны следующие выводы:

1. Собраны источники о жизни и литературном наследии представителей литературной среды Джизакского оазиса XX века и периода Независимости, показаны факторы возникновения и развития литературной среды. В ходе

исследования создатели Джизакского оазиса были условно разделены на три группы: рожденные в Джизакском оазисе но работавших в другом месте; рожденные в другом месте, но живших и работавших в Джизакском оазисе; и рожденных и работавших в Джизакском.

2. Проблема эстетического идеала прослеживалась в творчестве представителей литературной среды Джизакского оазиса. В произведениях художников первой четверти XX века в Джизакском оазисе под влиянием классической литературы идеал совершенного человека, похоть, бренный мир, патриотизм и патриотизм были приняты за литературные и эстетические идеалы. В частности, стихи Ш. Ахроровой о литературно-эстетическом идеале Родины Истиклол, укрепляющем ее независимость, условно изучались в группах молитв, обращений, описаний. В своих исследованиях творчески использовали навоийские традиции представители джизакской литературной среды Муаззамхан, У. Аламкаш, Дж. Махзуни и поэтесса периода Независимости З.Мамадалиева. Аламкаш создает необычные образы, используя слова, используемые Навои. В творчестве Муаззамхана акцент делается на газели А. Навои. З. Мамадалиева, напротив, обладает неповторимым внешним видом А. Навои и уникальным тоном использования эмоций. Анализ стихов Мира Алишера Навои, возникших в результате влияния в его газелях религиозных, мистических, философских и социальных вопросов, показал, что они являются достойными преемниками Навои. И.Дониш трактует тему Родины как детский поэт. В своем творчестве З.Бурьева также руководствуется принципами осознания национальной идентичности, уважения к Родине, пропаганды национальных традиций, прославления национальных чувств. Принципы национальной гордости, понимания национальной идентичности, пропаганды национальных традиций нашли отражение в творчестве Х. Алиша. В проанализированном в произведении творчестве поэтов делается вывод, что тема Родины, народности выражена в уникальном стиле.

3. Роман Т. Максуда «Необратимые волны» – это смесь мемуаров, мемуаров, прозы и драмы, лирико-философских отступлений, историко-легендарных интерпретаций, поэтические фрагменты служат укреплению национальной идентичности в произведении. Исследование показывает, что роман является одним из автобиографических произведений, в некотором роде напоминающим произведения С. Айни, Ойбека, А. Каххора, Н.Сафарова в этом направлении. Произведения «Гулзор қишлоғининг гулдураклари» М. Абдурахмановой, «Фарёд» А. Ахмада отличаются своеобразной индивидуальности выражения

творцов слово. В этих произведениях своеобразно передан образ национальных ценностей. Нужно особо подчеркнуть, что изучение психики человека является приоритетным в рассказах Ш. Ахроровой «Дилбар» и «Дала ҳовлидаги қотиллик». Потому что главные герои этих историй находятся среди тех, кто страдает от жизненных забот, хаоса межличностных отношений. В ходе анализа выяснилось, что главные герои освещаются на основе сильных эмоций в духовном мире, неизмеримых страданий, плохих семейных отношений и жизненных забот. Литературное наследие Джизакского оазиса организовано и изучено в новой монографии, которая, несомненно, станет большим сокровищем более чем столетней узбекской литературы и продемонстрирует целостность нашей национальной литературы.

Литература

1. Муаззам, Хан Ш. (1990). *Строки о его жизни и творчестве* (Stroki o yego zhizni i tvorchestve). Автор готовящихся к печати литературно-критических текстов И. Суванкулов. Поколение нового века.
2. Сувонгулов, И., Саидалиева, Н. (2010). *Поэт Муаззам Хан* (Poet Muazzam Khan). Сангзор.
3. Ибрагим, Д. (1998). *Книга жизни. Эпосы и стихи* (Kniga zhizni. Eposy i stikhi).
4. *Краткий словарь произведений Навои* (Kratkiy slovar' proizvedeniy Navoi). (1993). Наука.
5. Навои Алишер. (1991). Ф*архад и Ширин. Идеальное собрание работ* (Farkhad i Shirin. Ideal'noye sobraniye rabot). Том 8, 20 томов. Наука.
6. Мамадалиева, З. (2017). *Миры синие* (Miry siniye). Тамаддун.
7. Бориева, З. (2001). *Седьмое небо* (Sed'moye nebo). Поколение нового века.
8. Гафуров, И. (1984). *Сердце лирики* (Serdtse liriki). Литература и искусство.
9. Бориева, З. (1992). *Оспа надежды* (Ospa nadezhdy).
10. Норматов, Ю. (2014). *Слова о романе и его авторе* (Slova o romane i yego avtore). Туроб Максуд. Необратимые волны.
11. Ахророва, Ш. (2017). *Убийство во дворе* (Ubiystvo vo dvore).
12. Туропова, П.Ш. (2023). *Литературная атмосфера Джизака: артистизм и мастерство* (Literaturnaya atmosfera Dzhizaka: artistizm i masterstvo). Издательство «Внешинвестпром».

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 72–79
https://doi.org/10.48445/s6782-3946-3758-n

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində uşaq nəsrində təhkiyə formulları

Şöhrət Məmmədova [1]

XÜLASƏ
XIX əsrin ədəbi zənginliyində bədii nəsrin uşaq fantaziyasını əksetdirmə spesifikasının aydınlaşması diqqətçəkici məsələlərdən biri idi. Çünki bütün parametrlərdə özünü göstərən hərəkətlilik yalnız ictimai-siyasi və dini-ideoloji aspektlərlə məhdudlaşmırdı. Ədəbi-mədəni mühit bu oyanışda və milli özünüdərkin formalaşdırdığı müstəqillik mücadiləsində elm, təhsil, tərbiyə, maarif məsələlərini də mühüm amil kimi diqqət önünə gətirirdi. Yüzilliklər boyu davam edən proseslər dinamik xarakteri ilə qarşıdurmalara, yeni tendensiya və mübarizələrin yaranmasına şərait yaradırdı. Bu proseslər gənc nəslin tərbiyəsi istiqamətində görüləcək işləri bir zərurət kimi ortaya qoyurdu. Yeni tipli məktəblərin yaranması, ana dilinin tədrisə daxil edilməsi, qadınların təhsilə cəlbi və uşaq dərsliklərinin nəşri ilə bağlı məsələlər tarixi təcrübələrə əsaslansa da, eyni zamanda oyanışları, dünya düzənində gedən prosesləri nəzərə alaraq, zərurətə çevirirdi. Bütün bunlar uşaqların və yeniyetmələrin milli ruhda tərbiyəsini, etnik əxlaqi-dəyərlərin əsas amil kimi mənimsədilməsini zərurətə çevirirdi. Poeziyanın fəaliyyət təsiri bir qədər ləng getsə də, nəsrdə bu proses müxtəlif səviyyələrdə davam etdirilirdi. Bütünlükdə bunların bir azadlıq problemi kimi mahiyyətinin açıqlanması ədəbi-nəzəri fikrin qarşısında duran məsələlərdən biridir.

AÇAR SÖZLƏR
uşaq nəsri, nağıl, əfsanə, rəvayət, hekayə, təhkiyə formulları

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 10.12.2024
Qəbul edilib: 22.02.2025

[1] Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0009-0006-6553-6385 | sohret.nesirova24@gmail.com

Teachİng of Azerbaijani Language And Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 72–79
https://doi.org/10.48445/s6782-3946-3758-n

Formulas of Investigation in Children's Prose of the End of the 19th and Early 20th Centuries

Shohrat Mammadova [1]

ABSTRACT

One of the remarkable issues in the wealth of the 19th century is the clarification of the specifics of artistic prose reflecting children's fantasy. Because the mobility that manifests itself in all parameters is not limited only to those in social-political, religious-ideological aspects. The literary and cultural environment brought to the fore the issues of science, education, education and enlightenment as important in this awakening and the struggle for freedom brought forth by national self-awareness. The processes that continued for a century created conditions for confrontations, new trends and struggles with their dynamic nature. And these made the work to be done in the direction of education of the young generation as a necessity. The creation of new type of schools, the introduction of mother tongue to education, women's education, children's textbooks, etc. if the issues were based on historical experience in one direction, awakening on the other line made it necessary to proceed from the processes taking place in the world order. All this made it necessary to educate children, babies, and teenagers in the national spirit and assimilate ethnic moral values as the main thing. The work done by poetry was continued in prose at different levels, albeit somewhat slowly. As a whole, the clarification of what they mean as a matter of freedom is one of the issues facing the literary-theoretical opinion.

KEYWORDS

children's prose, fairy tales, legends, narratives, stories, edification formulas

ARTICLE HISTORY

Received: 10.12.2024
Accepted: 22.02.2025

[1] Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. https://orcid.org/0009-0006-6553-6385 | sohret.nesirova24@gmail.com

Giriş

Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı xalqın ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni tarixində xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Baş alıb gedən tendensiya və qarşıdurmalar bütün səviyyələrdə hərəkətlilik üçün əsas faktor idi. Məktəb, təhsil, tərbiyə, ana dilli dərsliklər və digər sahələrdə atılan addımlar gənc nəsli milli düşüncə ruhu ilə formalaşdırmağı əsas məqsəd olaraq müəyyənləşdirdi. Xalqın zəngin həyat təcrübəsi, etnoqrafik yaddaşı, folklor mədəniyyəti, ailə institutunun müqəddəs əxlaq kodeksi bu prosesdə bir normativ olaraq müstəsna funksiya ilə diqqət önünə gəlir. Ədəbiyyatın yazılı qolu, bütünlükdə ziyalı mühitin oyanışının avanqardı olaraq əsaslı işlərə öz imzasını qoydu. Bədii düşüncə nəzm mühitində sərgilədiyi mənzərəni nəsr sahəsində də eyni ahənglə tətbiq edərək gərəkli addımlar atdı.

Əsas hissə

Uşaq nəsrində epik təhkiyə formulları

Rəşid bəy Əfəndizadə, Məhəmməd Həsən Əfəndizadə, Sultan Məcid Qənizadə, Əlisgəndər Cəfərzadə, Cəfər Bünyadzadə, Ağəli Qasımov, Əli Səfa, Məhəmməd Qarayev, Ağabəy İsrafilbəyov, Həsən Şeyxzadə Reyalist, Hacı Səlim Səyyah Qasımzadə, Əsəd Həsənzadə, Əliməmməd Mustafayev, Ağahəsən Mirzəzadə, Hacı Gözəlov, Əbdürrəhman Dai, Abid Rəhimzadə, Əlimişan Hüseynzadə, Əlisəttar İbrahimov, Abid Mətləbzadə və bu kimi digər ədiblərin uşaqlar üçün yaratdığı nəsr örnəkləri sırf zəruri ehtiyaclardan yaranırdı. Onların ana xəttini etnopotensiya səviyyəsini təşkil edən və mənbəyi folklordan gələn ifadə üsullarının əsas götürülməsi təşkil edirdi. “Ənənəvi sxolastik didaktik mövzulardan, təlqinlərin çılpaq və birbaşa ifadəsindən, quru, şirəsiz, tamsız deyim tərzindən yaxa qurtarmağın birinci və etibarlı dayağı xalq ədəbiyyatı olur.

Epiklik, təhkiyənin mənsur çaları, forma müvafiqliyi, hadisələri və obrazları təsvir imkanlarının uyğunluğu uşaq nəsrini lətifələr, rəvayətlər, az da olsa dastanlar (çox nadir hallarda əfsanələr), xüsusilə də nağıllarla bağlayır. Həmçinin atalar sözləri və məsəllərdəki ideyalar bəzən uşaq yazıçısının diqqətini cəlb etdiyindən, o öz əsərinin süjetini birbaşa hər hansı atalar sözü və məsəldəki ideyaya uyğun qurur” [8, s. 72 – 73].

Ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatı və özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edən nəsr örnəkləri bütün spektrləri ilə stixial şəkildə folklordan gələnlərlə təmas halında, qarşılıqlı faydalanmalarla zənginləşmə prosesində özünü göstərir.

Zənginləşmənin polifonik axarı periferik məzmunu ilə metatekstuallıq səviyyəsində nağıl, rəvayət, lətifə, təmsil, atalar sözü, məsəl formullarını bir tərəf olaraq işarələməklə

yeni deyim və üslub kontekstində qəlibləşmələrin də özünü göstərməsini qaçılmaz edir. Bu təkcə Azərbaycan uşaq bədii nəsri üçün xarakterik hal olmayıb, bütünlükdə dünya xalqlarında özünü göstərən bir məsələdir. Ədəbi-mədəni axarın ümumi məzmunu bir neçə istiqaməti diqqət önünə gətirir. Birincisi, folklordan gələn örnəklərin, daha doğrusu, xalq arasında dolaşan nümunələrin toplanıb kitab halına salınması məsələsidir. Digər bir xətt isə uşaq yazıçılarının xalq ədəbiyyatı zənginliklərindən istifadə etməklə gərəkli ədəbi nümunələr yaratması tendensiyasıdır. Ədəbi-mədəni prosesdə özünü göstərən istiqamətlərdən biri zəngin folklor mədəniyyətindən yararlanmaqla orijinal nağıl, nağıl-rəvayət, nağıl-hekayə yaratmaq meylidir. Bütün bunlar məsələnin mahiyyət səviyyəsində təkcə məzmun qatı ilə formalaşmasını diqqətə gətirməklə məhdudlaşmır; burada ikinci tərəf ayrı-ayrı janr formullarından yerinə və məqamına görə istifadə edilir.

R. Əfəndizadənin “Çobanın qızı”, “İnsanlar bir-birinə möhtacdırlar”, “Qarışqaların ittifaqı”, M. Əfəndizadənin “Bağdadlı Cəfərin hekayəti”, S.M.Qənizadənin “Qurban bayramı”, Ə. Cəfərzadənin “Mərhəmətli Fatma”, C.Bünyadzadənin “Məktəbdə”, Ə. Fəhminin “Sərsəm kişi, yaxud bir ovuc, yarım ovuc”, “Kəndlilərin baltaları”, “İt çörək yeməz, siçan polad yeyər”, “Qaçaq və kəndlilər”, “Dəvə zəmidə”, “Taya və kəndlilər”, Ə. Səfanın “Düzlük” və digər hekayələri öz məzmun qatı və struktur elementləri ilə əsaslı bir müəyyənliyə bağlanır. Məsələn, R. Əfəndizadənin “Çobanın qızı” nağıl-hekayəsi etnik-mənəvi dəyərlər baxımından üfüqi və şaquli müstəvidə olanları əhatələmək gücü ilə spesifikləşir.

“Padşahlardan biri qədim zamanda evlənmək üçün harada gözəl və yetişmiş qız görsə, onu almaq mənzurilə onun əxlaq və ətvarını təftiş eləyirdi. Bir gün şikara gedərkən çoban qızını səhrada mal otaran görüb bunun gözəlliyi və qəddi-qaməti şahın xeyli xoşuna gəlir və dayanıb birdən bir neçə suallar eləyir:

– Kimsən? Atan kimdir? Hansı kənddənsən? Peşəniz nədir?

Qızın bu suallara verdiyi cavabından, vücudunda zahir olan qabiliyyət və istedadından padşah həzzmənd olub getdi isə bir neçə gündən sonra özü çobanın yanına gəlib sual elədi:

– Ey çoban, Allahın əmri ilə qızını mənə nigah edərsənmi?

Çoban:

– Bir qız sənə qurbandır, – deyib cavab verdi.

Ondan sonra padşah yönəlib qızdan sual eylədi ki, mənə gələrsənmi?

Qız da:

– Gələrəm, – deyib cavab verdi.

Padşah çobanı və qızını istimzac edəndən sonra qıza dedi ki, barigahımda xoşbəxt

olmaq istəyirsən isə gərək mənim əmrimə müti olub qarşısına söz gətirərək kəcrah olmayasan. Bu şərtə də qızdan razılıq alandan sonra padşah toy tədarükü görməyə əmr edib getdi" [1, s. 166].

Epik təhkiyənin folklordan gələn zənginlikləri üzərində nizamlanan bu məzmun xətti "qədim zamanda", "bir gün" və s. zaman formulları ilə bədii mətndə bir əsrarəngizlik yaradır. Ümumiyyətlə, başlanğıc formulları, zaman və məkan formulları, keçid formulları və digər səviyyələrdə özünü göstərən modelləşmə bütün tərəfləri ilə nağıllardan gələn zənginliyə köklənir. Ədibin "Yüz yaşında bağban", "Quşların mənfəəti", "Uşaqların meşədəki əhvalatı", "Doğma yurd", "Arsız uşaq və qarışqa", "Padşahın nədimi", "Pişik və kəsəyənin hekayəti", "Eşşək və at", "Ədalətli padşah", "İki qurd və tülkü", "Qaranquş və sərçə" və digər bədii nəsr nümunələri uşaq düşüncəsini əks etdirmək baxımından mükəmməl təsəvvür formalaşdırır. R.Əfəndizadənin dil zənginliyindən, sintaktik fiqurlardan yerinə və məqamına görə yüksək ustalıqla istifadə etməsi onun yazı manerası haqqında dolğun məlumat verməklə yanaşı, ədəbiyyatdakı mövqeyini də göstərir.

Uşaq nəsrinin folklor qaynaqları

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi zənginlik maariflənmə işinin reallaşması ilə bağlı idi. "Maarif xadimləri və onların məslək dostları olan müəllimlər daha çox dərslik və dərs vəsaitləri hazırlayır, təlim-tərbiyə işinə xüsusi qayğı ilə yanaşır, ədəbi-ictimai fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəldirdilər. Onların bədii əsərlərində də daha çox uşaqların həyatından: əxlaq və əhvallarından, gələcəyə inamlarından, arzu-istəklərindən, çətinliklərindən bəhs edilirdi. R. Əfəndiyev, S.S.Axundov, A. Şaiq, Ü. Hacıbəyov, F. Köçərli, S. M. Qənizadə, Y. V.Çəmənzəminli, İ. Musabəyov kimi maarifpərvər ziyalı və yazıçıların bu sahədə müstəsna xidmətləri olmuşdur" [9, s. 104]. Bu xidmətlər bütün tərəfləri ilə problemlərin həllinə və yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Öz qaynağını xalq düşüncəsindən alan əhvalat və hekayətlər, digər xətdə el ağsaqqallarının dilindən çıxış etməklə spesifiklik sərgiləyir və əvəzsizlik qazanır. M. Əfəndizadənin "Bağdadlı Cəfərin hekayəti" əsərinin başlanğıc formulu nağıl özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir.

"Keçmişdə Bağdad şəhəri xəlifələr paytaxtı idi. Buna görə Bağdad xeyli tərəddüdlü və dövlətli bir şəhər idi. O əsrdə Bağdadda Cəfər adında bir dövlətli sövdəkar var idi ki, var-yoxunu artıq zəhmət və doğruluq ilə qazanmışdı. Cəfərin öz övrəti Xədicə ilə güzəranları artıq xoş keçib övlad fikrindən başqa ayrı bir qüssə və qəmləri yox idi" [5, s. 8].

Burada dastan və nağıllardan gələn formullar bədii mətnə əsrarəngizlik qatır və hadisələr övladsızlıq kontekstində eyni məfkurəyə bağlanır.

Xalq ədəbiyyatında insani dəyərlərin aşılanması müxtəlif formalarda – nağıl, əfsanə, rəvayət, dastan və s. nümunələrdə özünü göstərən modellərdən yararlanmaqla diqqət önünə gəlir. Övladsızlıq problemi ilə əlaqədar çox sayda örnəklər vardır və hər biri bu problemlərin həllini xeyirxahlığa, ac qarınları doydurmağa, borcluları borcundan qurtarmağa bağlayır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qurbani”, “Tahir və Zöhrə”, “Arzu və Qənbər” dastanları bunun bariz örnəkləridir. Bu nağıl-hekayədə də eyni motivin funksional formasını görürük: “Cəfər Allah-Təala həzrətlərinə təşəkkür edib yenə möhtaclara, pulsuz tələbələrə, yetim uşaqlara və dul övrətlərə qabaqkından artıq kömək etməyə başladı. Bir müddətdən sonra Cəfərin Xədicədən iki oğlu oldu. Oğlanları körpə ikən Cəfər bərk naxoşladı və naxoşluğu günbəgün şiddət etdi. Cəfərin düçar olduğu naxoşluqdan qurtaracağına əsla ümidi yox idi. Ölüm yavuqlaşdıqda övrəti Xədicəni çağırıb dedi:

– Səndən xahiş edirəm ki, mənim uşaqlarımın təlim və tərbiyəsində üç ümdə və gözəl sifətlərə artıq diqqət edəsən: əvvəlinci doğruluq, ikinci zəhmətkeşlik, üçüncü zəhmətkeşlərə köməklik etmək” [5, s. 6].

Göründüyü kimi, zəngin təcrübəyə, xalq düşüncəsindəki etnik dəyərlərə bağlanan bu motiv övlad tərbiyəsi kontekstində əvəzsiz bir örnəkdir. Atalar sözləri və məsəllər, rəvayət, nağıl, uşaq oyunları, xalq mərasimləri bir aspektdə mənəvi dəyərlərin təlqin və təbliğinə köklənir. Uşaq bədii nəsri bunları bütün məzmunu ilə geniş auditoriyaya təqdim etməyi hədəfləyir. Doğruluq, zəhmətkeşlik və əməyi qiymətləndirmə baxımından qabardılan bu fikirlər öz qaynağını zəngin həyati təcrübədən götürür. “Bütün xalqlar, filosoflar və pedaqoqlar insanın həyatında əməyin rolunu dönə-dönə qeyd etmişlər. Qədim Roma filosofu Senekaya görə, nəcib ağıllar əməklə cilalanır” [11, s. 222]. M. Əfəndizadənin “Bağdadlı Cəfərin hekayəti” də mətn formulası və məzmunu ilə xalq təsəvvüründəki dəyərləri bir məram olaraq çatdırmağa köklənir.

“Dəbistan”, “Rəhbər” və “Məktəb” jurnalları XX yüzilliyin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsində, eləcə də təlim, tərbiyə, təhsil problemlərinin həllində müstəsna funksiya ilə özünü göstərir. Bədii nəsrin yaradıcı axtarışlarında orijinal örnəklər də sənətkarlıq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. C. Bünyadzadənin “Məktəbdə” adlı uşaq hekayəsi müəllim və şagird arasında söhbət (dialoq) səviyyəsində maraqlı sual-cavablarla səciyyələnən və məsələnin mahiyyətini əksetdirmə baxımından təqdim edən tipik örnəkdir. Müəllimin “dünyada insan üçün ən əziz olan şeylərdən nələri bilirsiniz?” sualına şagirdin cavabı:

“– Ən əziz şeylərdən biri vətəndir”, – deyə söyləməsi sonrakı sual və cavablar, həm də müzakirə üçün başlanğıc funksiyasını yerinə yetirir. Məktəb, vətən, millət, elm, dövlət, namus ətrafında olan müzakirələr özlüyündə bütün zamanları və həmin dövrün

reallığını daha çox qabartması ilə səciyyələnir. Hekayədə vurğulanan digər bir məqam məktəb ətrafında olan mülahizələrdir.

"Müəllim: – Afərin, oğlum! Daha da bilirsənmi?

– Bəli, ən əziz şeylərdən biri və birincisi məktəbdir ki, bizi vəhşilikdən çıxardıb adam edən də budur" [2, s. 6].

Orijinal bir üslub sərgiləyən bu bədii nümunə sonluqda həyat haqqında ümumiləşdirici mülahizələrlə və yüksək təfəkkür intelleksiyasına dayanan sonluqla səciyyələnir.

"Müəllim: – Bəli, həyat üçün mənim fikrim budur ki, həp vətənsiz, millətsiz, elmsiz, dövlətsiz, namussuz həyatın olmaması olmasından daha gözəldir!

Müəllim: – Mərhəba, oğlum, öylədir!" [2, s. 7]

Bütünlükdə bunlar öz məzmunu və ideya səciyyəsi baxımından uşaq tərbiyəsinə, onların təsəvvürlərini əhatələməyə, milli-mənəvi dəyərləri aşılamağa köklənir. Bunların ifadə formaları isə inisial, medial səviyyəsində folklordan gələn zənginlikləri əsas götürməklə prinsipləşir. "Bir-birinə bənzəməyən folklor nümunələri formalaşmağa başladıqca, onların əhatə etdiyi mövzu dairəsi də zaman keçdikcə genişlənmiş, xalqın ideya və fikri öz bədii həllini həmin janrlarda tapmışdır" [6, s. 34]. Ədəbiyyatın yazılı qolu xalq yaradıcılığının ifadə modellərindən bəhrələnməklə uşaqların sirli-sehrli dünyasını əks etdirməyi və onları bir şəxsiyyət kimi tərbiyə etməyi qarşıya məqsəd qoyur.

Nəticə

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin uşaq nəsri təkcə mövzu mündəricəsi ilə deyil, həm də məzmun xətlərinin poetexnoloji formulası, struktur konstruksiyası ilə xalq ədəbiyyatından gələnləri bir vasitə olaraq prinsipləşdirir. Nağıl, əfsanə, rəvayət, lətifə, təmsil, atalar sözü, məsəl, yanıltmac, uşaq oyunları kontekstində diqqət önünə gələn folklor yaradıcılığı müxtəlif aspektlər vasitəsilə yazılı ədəbiyyat mühitində orijinal düşüncə ilə səciyyələnir. R. Əfəndiyev, S. S. Axundov, A. Şaiq, S.M.Qənizadə, Ş. Əfəndiyeva kimi ədiblərin yaratdığı nəsr örnəkləri sintaktik fiqurların düzümü və formul mükəmməlliyi ilə əsaslı təsəvvür formalaşdırır. Bütün bunlar milli-mənəvi dəyərlərin aşılanması baxımından bir örnəyə çevrilir və məzmun mündəricəsi ilə ədəbi-mədəni prosesin uşaq nəsri müstəvisində dönməzliyini sərgiləyir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası*. (1998). Elm.
2. Bünyadzadə, C. (1911). Məktəbdə. *"Məktəb" jurnalı*, 3.
3. Əfəndiyev, P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*. Maarif.
4. Əfəndiyev, R. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
5. Əfəndizadə, M. (1906). Bağdadlı Cəfərin hekayəti. *"Dəbistan" jurnalı*, 2.
6. Xəlil, Z., Əsgərli, F. (2011). *Uşaq ədəbiyyatı*. ADPU.
7. Məmmədov, M., Salamoğlu, T., Babayev, Y. (1998). *İki əsrin maarif işığında. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası.* Elm.
8. Məmmədov, M., Babayev, Y., Salamoğlu, T. (1992). *Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı*. Maarif.
9. Namazov, Q. (2007). *Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı*. Bakı Universiteti.
10. Seyidov, Ş. M. S. (1902). *Hekayəti-it və pişik*.
11. Talıbov, Y. R., Ağayev, Ə. A., İsayev, İ. N., Eminov, A. İ. (1993). *Pedaqogika*. Maarif.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 /80–90
https://doi.org/10.48445/x9970-5184-9519-o

Türk şairi Rəcaizadə Mahmud Əkrəm və Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı

Ulduz Qəhrəmanova [1]

XÜLASƏ
Böyük Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabir yalnız Azərbaycan klassik poeziyasını öyrənib onlardan öz satirik məramına uyğun istifadə etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin Yaxın Şərq ədəbiyyatının klassiklərini də unutmamışdır. Onun türk və fars klassiklərinə yazdığı nəzirə, bənzətmə, məalən tərcümə və təxmisləri ədəbiyyat tarixində xüsusi mövqeyə malikdir. Məqalədəki müqayisələr göstərir ki, Rəcaizadənin lirik romantizminə Sabir satirik realizmlə cavab vermişdir. Şair Rəcaizadədən götürdüyü nümunələrdən istifadə edərkən mühüm əlamətləri mühafizə etməklə yanaşı, onların üzərində ciddi dəyişikliklər də etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR
Rəcaizadə Mahmud Əkrəm, Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı, satira, romantik hiss

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 28.11.2024
Qəbul edilib: 15.02.2025

[1] Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan. https://orcid.org/0009-0003-4418-9319 | ulduzkahraman1@gmail.com

Teaching of Azerbaijani Language And Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 80–90
https://doi.org/10.48445/x9970-5184-9519-o

Creation of Turkish Poet Rejaizade Mahmud Akram and Mirza Alakbar Sabir

Ulduz Gahramanova [1]

ABSTRACT

The great Azerbaijani poet Mirza Alakbar Sabir was not satisfied with only studying the classical poetry of Azerbaijan and using them according to his satirical purpose, he also did not forget the classics of the Middle Eastern world. His poems, similes, translations and interpretations of Turkish and Persian classics have a special position in the history of literature. The comparisons in the article show that Sabir responded to Rajaizade's lyrical romanticism with satirical realism. While using the samples taken from Rajaizade, the poet preserved the important features and made serious changes on them.

KEYWORDS

Rejaizade Mahmud Akram, Mirza Alakbar Sabir's creativity, satire, romantic feeling

ARTICLE HISTORY
Received: 28.11.2024
Accepted: 15.02.2025

[1] Doctor of Philosophy in Philology, Head Teacher, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. https://orcid.org/0009-0003-4418-9319 | udrizkahraman1@gmail.com

Giriş

Dahi Azəbaycan şairi M. Ə. Sabir yaradıcılığı öz vətənində olduğu kimi, Türkiyədə də böyük əks-səda doğurmuşdur. Müxtəlif türk mətbuatlarında, ensiklopediya və ədəbiyyat tarixində, antologiya və lüğətlərdə şair haqqında müxtəlif mülahizələrə rast gəlsək də, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə onun haqqında ədəbi fikrin gedişi sistemli şəkildə hələ də öyrənilməmişdir. Sabirin Şərq ədəbiyyatı, xüsusilə Şərq ölkələri ilə əlaqəsi geniş və dəyərli bir mövzudur. Tənqidçi alim Ə. Mirəhmədova görə, şairin Orta və Yaxın Şərqin Hindistan, Ərəbistan, Misir, Türkiyə və başqa ölkələrində nə dərəcədə tanındığı tədqiqatçılar tərəfindən hələ də dərindən araşdırılmamışdır.

M. F. Axundova görə, M. Ə. Sabir irsi onun sağlığından bu günə qədər Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında geniş yayılmışdır. Bu inkarolunmaz həqiqəti Abbas Səhhətdən başlamış Sabir haqqında yazan bütün ədəbiyyatşünaslar etiraf edirlər. Hətta xarici ölkələrdə çap olunan bir sıra əsərlərdə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun böyük şairi Sabirin Yaxın Şərq ölkələrinə qüvvətli təsiri etiraf olunur.

Əsas hissə

Bu məsələ C. Xəndan, Ə. Cəfər, T. Novruzov kimi ədəbiyyatşünasların diqqətindən yayınmamışdır. Ə. Cəfər bildirmişdir ki, deyilənə görə, Sabir, Rəcaizadənin dörd şeirinə bənzətmə yazmışdır.

1. Sabirin Rəcaizadənin “Növbahar” adlı şeirinə yazdığı “Çığırma, yat...”, yaxud “Töməyi-nəhar” adlı bənzətmə əsəri buna bir nümunədir. Bu iki şeir arasında nə mövzu, nə ideya, nə ruh cəhətdən, nə də üslubca heç bir yaxınlıq yoxdur. Rəcaizadənin şeirində əvvəldən sonadək baharın tərənnümünə yer ayrılır: çiçəklər, quşlar, ağaclar, çəmənlər və çəmənlərdə gəzən gözəl qızlar, son iki misrada isə dərdsiz-qəmsiz çoban qiyafətli bir qərib. “Növbahar” ictimai məzmuna malik olmayan lirik-naturalist bir şeirdir. Halbuki Sabirin buna bənzədilən şeiri başdan-başa ictimai keşməkeşlər və sinfi didişmələrlə dolu bir əsərdir. Burada həm xalqın başı üstündə siyirməqılınc duran çar üsuli-idarəsi, həm əməkçi kütləlfolləri soyan möhtəkir bəylər, xanlar, həm fəqirlərə, yoxsullara kəfən biçən murdar üzlü varlılar, həm riyakar, zəhərli ruhani təbəqəsi, həm avara, boşboğaz, səfih ziyalılar, həm də bütün bu tüfeylilərin ağırlığını çiyinlərində daşıyan məzlum, zəhmətkeş xalq obrazları yaradılıb.

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm:

Müqimi-rağ ol, ey könül, füyuzi-növbaharı gör!
Şükufələrdə mövc uran səfayi-hüsni-yarı gör!

Nə sənət eylər aşikar həzari-nəğməkarı gör!
Kənari-hövzi-pakdə dirəxti-sayədarı gör!
Verər həyatə ehtizaz, xüruşi-cuybarı gör!

Mirzə Ələkbər Sabir:

Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör!
Sus, ay yazıq, fəzadəki üqabi-canşikarı gör! [4, s. 93]

Bu iki şeir forma cəhətdən də bir-birinə bənzəmir. Birinci, müsəmmət şəkilli beş bəndli bir beşlik, ikinci isə qəzəl şəkilli doqquz beytli bir şeirdir. Deməli, burada iki şeirdən birinin digərinə nəzirə olması üçün tələb olunan əsas şərtlər yoxdur. Lakin, bununla belə, iki şeir arasında vəzn və qafiyəcə oxşarlıqlar mövcuddur. Sabir "Növbahar" şeirinin vəzn və qafiyəsinə uyğun, məzmunca ona zidd bir əsər yaratmaqla Rəcaizadənin şeirini təhzil etmişdir. Yəni Sabirin şeiri Mahmud Əkrəmin şeirinə, "Hophopnamə" naşirlərinin dediyi kimi, nəzirə deyil, təhzildir.

2. "Sabir Rəcaizadə Mahmud Əkrəmin "Yad et!" adlı məşhur şeirinə də nəzirə yazmışdır. Bu şeir 2 iyul 1907-ci ildə "Füyuzat" jurnalının 27-ci nömrəsində çap olunduqdan bir neçə gün sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalının haman ildə çıxan 20 avqust tarixli 31-ci nömrəsində Sabirin nəzirəsi çap olunmuşdur" [5, s. 333 – 334].

Sabirin "Vəqta ki, qopur bir evdə matəm" adlı satirası ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 20 avqust 1907 № 31-də imzasız çap olunmuş və bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Şeir üçüncü və dördüncü nəşrdə "Ehsan" adı ilə verilmişdir. İstər jurnalda, istərsə də birinci və ikinci nəşrdə şeirdən əvvəl belə bir qeyd vardır: Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndi həzrətlərinin "Yad et" ünvanlı əşarına nəzirə" [4, s. 355].

Müqayisə edərkən görünür ki, Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndinin şeiri fərdi romantik hisslərin tərənnümünə, Sabirin şeiri isə ictimai satirik ideyaların təbliğinə həsr olunmuşdur. Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndi romantik, Sabir isə realist üslubda yazmışdır. Ona görə də biri tərənnüm, o biri ifşa edir. "Birində təbii mənzərə, o birində cəmiyyətin faciəli həyatından canlı bir lövhə nəzəri cəlb edir. Şeirlərin birində kədərli aşiq və onun məhbubəsinin xəyalı, digərində ölüm və onunla əlaqədar olaraq təşkil olunmuş ehsan mərasimlərində iştirak edən və ancaq yemək xatirinə gələn acgöz insanların tipik surətləri canlanır. Nəhayət, hər iki şeirdə təkrar olunan "yad et" rədifinin məzmunu və doğurduğu təəssür də başqadır" [5, s. 335].

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm:

Vəqta ki, gəlib bəhar...yeksər
Əşyadə əyan olur təğəyyür;
Vəqta ki, həzar eşqpərvər
Yarpaqlar ilə edib təsəttür,

Mirzə Ələkbər Sabir:

Vəqta ki, qopur bir evdə matəm,
Təşkil edilir büsati-ehsan,
Məlumlər əyləşir müəmməm,
Təfrih ilə əllərində qəlyan,
Ev sahibinin xəyalı bərhəm,
Əfkarı qonaqların fisincan,
Bişdikcə qazan-qazan mütəncəm,
Gəldikcə tabaq-tabaq badımcan-
Yad et məni, yağlı-yağlı yad et! [4, s. 120]

Romantik hissləri ifadə edən bu şeir bir sənət nümunəsidir. Təsadüfi deyil ki, Sabirlə yanaşı Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və digər şairlərimiz də bu gözəl şeirə nəzirələr yazmışlar. Sabirin qələmə aldığı isə bu nəzirələrin hamısından fərqlənir. O bu lirik şeirdən satirik məqsəd üçün istifadə etmiş, onun lirik-romantik ruhunu tamamilə dəyişdirərək şeirə satirik ruh qatmışdır.

Ə. Cəfərə görə, "Üç bəndlik bu şeirdə üç zümrənin: "rəhmsiz zənginlərin, müftəxor ruhanilərin və ac-yalavac yoxsulların yaşayış tərzi", ümumiləşmiş obrazı oxucunun nəzərində canlanır. Hətta Sabir öz şeirinin ikinci və üçüncü bəndlərindəki son misraları Rəcaizadədən təxmis etməsinə baxmayaraq, bu iki şeir ideya və ictimai məzmunu baxımından da Sabirin parodiya sənətkarlığının mühüm məziyyətidir" [1, s. 15].

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Sabirin bu şeiri uzun zaman Rəcaizadə Əkrəmin həmin şeirinə nəzirə hesab edilmişdir. Halbuki, qeyd edildiyi kimi, bu şeiri ("Hophopnamə"nin üçüncü və dördüncü nəşrində "Ehsan" adı ilə çap olunub) "Yad et" şeirinə nəzirə adlandırmaq düzgün olmazdı. Doğrudur, şeirlərin arasında forma bənzərliyi vardır. Hər ikisinin vəzni eynidir: *məf'Ulü*, *MəFA'ilün*, *fə'Ulün* (həcəz bəhrinin onuncu növü), ikisi də şəkilcə müəşşərdir (müsəmmət tiplidir), bəndlərin son misraları eyni, "yad et" sözləri ilə rabitələnir. Lakin Rəcaizadənin şeirinin bütün bəndləri doqquz misradan ibarətdir. Sabir isə bu prinsipə tabe olmamış, onun şeirinin birinci bəndi doqquz, ikinci və üçüncü bəndləri isə on bir misralıdır. Rəcaizadədə bəndlərin son misraları qafiyəsizdir. Sabirdə isə iki sonuncu misra Rəcaizadədən götü-

rülsə də, bu ahəngdar sözlər qafiyə üçün nisbətən məqbul sayıla bilər. Deməli, hər iki şeirdə qafiyə baxımından müəyyən sərbəstliyə yol verilmişdir. Bütün bu cəhətlər hər iki şeirin yalnız formal tərəfini təşkil edir. Məzmun tərəfinə nəzər saldıqda Rəcaizadənin əsəri bir lirik sentimental şairin təbiət lövhələri qarşısında incə və həzin duyğularını, əndişələrini müxtəlif rənglərdə təsvir edir. Sabirin əsəri isə bir realist, mübariz xalq şairinin ictimai həyatda olan kəskin ziddiyyətlər, böyük ədalətsizliklər qarşısında yaşadığı dərin əzablı hiss və fikirlərini bütün çılpaqlığı ilə ifadə edir. Üç bənddən ibarət olan bu şeirdə üç ictimai təbəqənin: rəhmsiz zənginlərin, müftəxor ruhanilərin və ac-yalavac yoxsulların yaşayış tərzi şairin qələminin gücü ilə təsvir edilir. Bu iki şeir ideya və ictimai mündəricə etibarilə yalnız bir-birinə zidd deyil, bəlkə də, ikincisi birincisinə güclü bir satiradır.

Mahmud Əkrəm Rəcaizadənin haqqında danışılan "Yad et!" şeirinə Sabirdən, təxminən, bir il sonra, yəni 1908-ci ildə bir çox şairlər də nəzirə yazmışlar. Bunlardan Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məşədi Həbib Zeynalov da "Qızdırmalı" imzası ilə "Aqilanə yad et" adlı bənzətmə yazaraq "Hop-hop"a təqdim etmişdirlər. Ə.Cəfər göstərir ki, bunu həm Sabirə bənzətmə, həm də Rəcaizadəyə təhzil saymaq mümkündür. Sabir isə, "Qızdırmalı"nın bu bənzətməsinə cavab olaraq, "Madam ki, Hamiyani-zülmət" misrası ilə başlayan şeirini yazmışdır. Həm Sabirin, həm də "Qızdırmalı"nın şeirləri ictimai məzmun cəhətdən eyni mahiyyət və eyni üslubludur. Lakin "Qızdırmalı" çirkin, cahil, qaranlıq bir ictimai mühitdən asanlıqla gözəl, cənnət kimi bir aləmə keçir. "Qızdırmalı" da M. Hadi kimi parlaq istiqbaldan danışır, dünyanın cənnətə dönəcəyinə inanır, Sabir isə həyat hadisələrinə daha açıq gözlə baxır. Şair dərk edir ki, "Qızdırmalı"nın görüb duyduğu yaralar asanlıqla və tezliklə sağala bilməz. "Kafir sözünün lüğətdən silinməsi, mollanüma mirzə qənbərlərin aradan qaldırılması, habelə adət şəkli alan bir sıra yaramazlıqların sıradan çıxması bu günün və sabahın işi deyildir. "Bu nöqtəni qanə-qanə xab et!" − deyən şairin mənalı ifadəsindəki ictimai motiv oxucunu xəyallara daldırır, düşündürür və hətta mübarizəyə ruhlandırır" [5, s. 328 – 329].

Qızdırmalı:

Vaxta ki, cahanda ləfzi-kafər
Bir-bir pozular hamı lüğətdən,
Nə Mollanüma, nə Mirzə Qənbər,
Yox, rənci məlal bir cəhətdən
İnsanlar olur çü cismi-vahid,
Aləm dəxi bir vətən ki, cənnət...

Sabir:

Aldanma quzum ki, ləfzi-kafər
Təshih olunub çıxa lüğətdən;
Madam ki, sağı Mirzə Qənbər,
Eymən deyilik bu mələnətdən;
Qoymaz ki, bu xəlqi cismi-vahid
Hökmündə olub edə məişət [4, s. 157].

Sabir "Qızdırmalı" imzası ilə yazan M. H. Zeynalova "Madam ki, Hamiyani-zülmət" adlı satirası ilə cavab vermişdir. Bu satira ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1908-ci il 30 mart tarixli 13-cü sayında imzasız çap olunmuş və dördüncü nəşrdən başqa, qalan bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Şeir üçüncü nəşrdə "...Qafilanə xab et!" adı ilə verilmişdir. Jurnalda şeirdən əvvəl belə bir qeyd vardır: "Molla Nəsrəddin"in 10-cu nömrəsində "Qızdırmalı" imzalı yazılan əşara cavab" [4, s. 368]. Sabirin bu satirası M. H. Zeynalovun 1908-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 9 mart tarixli 10-cu sayında dərc edilmiş bir şeirinə cavabdır. Şeirin başında yazılan "Şairimiz "Hop-hopa" təqdim olunur" sözləri nəzərə alınmamış və bu əsər səhv olaraq Sabirə isnad ilə ilk dörd nəşrə daxil edilmişdir [4, s. 368]. Sabir "Madam ki, Hamiyani-zülmət" adlı təhzilində "Qızdırmalı"ya cavabında özünəxas bir müdrikliklə bildirir ki, cəmiyyət heç vaxt rəzil qüvvələrdən mübarizəsiz xilas olub xoş günə çıxa bilməyəcək. Hər iki təhzil arasındakı fərqi göstərməklə yanaşı, Sabirin müasirindən ("Qızdırmalı"dan) çox yüksəkdə dayandığını xüsusi olaraq qeyd etməliyik. Sabirin şeiri zahirən nəzirəni yada salsa da, o daha çox təhzildir. "Nəzirədə əsas şeirə həm forma, həm məna cəhətdən təqlidçilik, ona müəyyən dərəcədə tabelik şərtdir. Təhzildə isə əsas şeirin ruhu ilə uzlaşmamaq, ona müxtəlif şəkil və dərəcədə etiraz və ya müxaliflik tələb olunur.

Sabir, Rəcaizadə Mahmud Əkrəmin "Bahardan bir yarpaq", yaxud "Zəmzəmədən bir nəğmə" şeirinə "İftardan bir göftar, ya məcmuədən bir löqmə" ("Atmış niqabi-hüsnin məcmuəyi-təvangər") adlı satirasını nəzirə yazmışdır. Sabirin bənzətməsini A. Səhhət "İftardan bir göftar, ya məcmuədən bir löqmə", Ə.İ. Cəfərzadə isə "Bir vaizi-süxənvər" adlandırmışlar. Hər ikisi, habelə 1948 və 1954-cü illərin nəşrləri də Sabirin bu əsərini tamamilə yanlış olaraq nəzirə sayırlar. Bunların təsiri altında rus dilinə tərcüməsində də Sabirin bu şeiri, nəyə və ya kimə aid olduğu anlaşılmadan "Padrajanie" (nəzirə) başlığı altında çap olunmuşdur. Yaxşı ki, bu yanlışlığı Əziz Şərif tərcümənin "Qeydlər"ində dolayı yolla da olsa, düzəltmişdir. "Bu satira Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəyin "Füyuzat" jurnalının 1907-ci il 7 oktyabr tarixli 29-cu sayında dərc olunan

"Bəhardan bir yapraq, yaxud zümzümədən bir nəğmə" adlı şeirinə bir nəzirədir" [4, s. 362].

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm:

Atmış niqabi-hüsnün məhbubeyi-zərəfsər,
Qızlar yəşil geyinmiş...açmış bütün çiçəklər,
Ahəngriz gülşən mürğani-eşqpərvər...
Cari səfadə culər...sarı həvayə ənbər...

Mirzə Ələkbər Sabir:

Atmış niqabi-hüsnin məcmuəyi-təvangər,
Məcmuədə düzülmüş eyzən xuruş sərasər,
Həsrətkeşani-mətbəx, gürgani-bətnpərvər,
Cari boğaza şərbət, sari-məzaqə şəkkər,
Əksi-buxari-dolma, zilli-əmmameyi-sər,
Dəryayi-iştəhayəolmaqda behcətavər,
Hüzzar içində əsla yox bir fəqirü müztər,
İftar vəqtidir ha, ey vaizi-süxənvər!
İş başbilənsiz olmaz!
Sərsüfrə sənsiz olmaz! [4, s. 138]

Sabirin bu satirası isə ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il 11 noyabr tarixli 42-ci sayında imzasız çap olunmuş və bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Üçüncü və dördüncü nəşrdə "Ey vaizi-süxənvər!.." adı ilə, son iki nəşrdə isə sərlövhəsiz verilmişdir. Jurnalda sərlövhədən sonra belə bir qeyd vardır: "Nəzirə ustadi-möhtərəm Əkrəm bəyə..." [4, s. 362].

"Sabir öz nəzirə, bənzətmə və parodiyalarında klassik və müasir şairlərdən formanı alır, bu lirik və ya epik formada satirik məzmunu çox məharətlə ifadə edə bilir. Lakin indiyədək alınan formaya xalq şairinin necə riayət etdiyi göstərilməmişdir. Bunu aydınlaşdırmaq üçün hər iki şeiri müqayisə etmək lazımdır. Müqayisədən bəlli olur ki, hər iki şeir eyni vəzndədir: *məf'Ulü, fA'ilAtün, məf'Ulü, fA'ilAtün* (müzari bəhrinin ikinci növü), şəkilcə də hər ikisi eynidir – cütmüstəzadlı səkkizlikdir. Hər ikisi dörd bənddən ibarətdir. Hər ikisində 8 misradan sonra qısa bir beyt verilir. Bu şeirlərin qafiyə quruluşu da eynidir" [2, s. 45].

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm öz sevgilisi ilə romantik hisslərlə yaşamaq istəyən, təbi-

ətin gözəlliyindən zövq alan, çəmənlərin, çiçəklərin görkəmində, quşların nəğməsində, buludların, dağların rəngində öz eşqindən bir zərrə görən, bütün dünyanı eşq içində təsəvvür edən sentimental bir aşiqin öz "dilbəri-səmənbərinə" yetişmək üçün ürəyindən keçən arzularını nəzərə almışdır. Şeir sonadək bu ruhda davam edir. Heç təsadüfi deyil ki, bu ruhu təmsil edən bir misra "Könlüm də sənsiz olmaz!" bütün bəndlərin sonunda gələrək fikri tamamlayır. Rəcaizadədən ancaq forma və parodiya şəklinə düşmüş bəzi söz və ifadələr qalmış olur. Burada sentimental-romantik şeirdən əsər-əlamət belə yoxdur, burjua-mülkədar quruluşundakı ictimai bərabərsizliyi nifrətlə damğalayan realist və ifşaedici satira vardır. Bu satiradakı ictimai həyat mənzərəsi o qədər acınacaqlıdır ki, şair onu ürək yanğısız deyə bilmir. Başqa parodiyalarında olduğu kimi, burada da Sabir parodiya yazdığı şairə nəzakətlə yanaşır. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalında çap etdiyi bu məşhur parodiyasında sosial ziddiyyətləri əks edən yeni bir şeir yaratmışdı. Bu parodiya Sabirin realist ədəbi-estetik mövqeyini aydın şəkildə ifadə edən digər şeirləri ilə yaxından səsləşirdi. Lakin nədənsə Sabirin bu şeiri də uzun müddət "Hophopnamə"lərə (son akademik nəşrə qədər) nəzirə adı ilə daxil edilmişdir. Əsl həqiqətdə isə Sabir şeiri Rəcaizadənin şeirinə nəzirə yox, parodiya olaraq yazmışdır. Əkrəm Cəfərin qeyd etdiyi kimi, "Sabirin şeiri ona qarşı (yəni Rəcaizadənin şeirinə qarşı – T. N.) acı-acı rişxəndlər, tənəli istehzalar, şiddətli töhmətlərlə dolu bir xitabdır" [1, s. 17].

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm:

Etdikcə bən tamaşa həngameyi-bahari,
Məsturi-dudi-sevda ətrafi-guhsari,
Gördükcə pürsükunət dəryayi-biqərari,
Bir sövq ilə olur dil şerin həvəsgüzari.

Mirzə Ələkbər Sabir:

Etdikcə mən tamaşa, gördükcə işbu kari-
Acizdə inkisari, saildə iztirari,
Miskində intizari, tacirdə ehtikari,
Əşkim olur gözümdən xuni-ciyərlə cari...

Müqayisəyə nəzər salsaq görərik ki, Rəcaizadə şeirlərini gözələ, Sabir isə yoxsullara xitabən yazmışlar. Rəcaizadənin şeirində mündəricə ünsürləri: günəş, çəmən, çiçəklər, quşlar, arxlar, buludlar, dağlar, dəniz, bahar, eşq, hicran, ilham, canandır. Nəticə etibarilə bunlar bilavasitə heç bir ictimai ideyaya xidmət etmir. Sabirin

şeirində mündəricə ünsürləri: varlı və onun evi, iftar ziyafəti, süfrədə hər növ yeməklər, onun dövrəsində əmmaməli tüfeylilər, yekəqarın sərvətlilər, baş yerdə ruhanilərin böyüyü (vaizi-süxənvər) – bütün bu nazü-nemət bir tərəfdə, bu iki səhnəyə tamaşa etdikcə əzab, iztirab içində hıçqırıqlarla boğulur, göz yaşlarını ciyərinin qanı ilə axıdır. Sabirin bu şeiri Rəcaizadənin şeirinə, "Hophopnamə" tərtibçilərinin dediyi kimi, nəzirə deyil, ona qarşı acı rişxənd, tənəli istehza, şiddətli töhmətlərlə dolu bir xitabdır.

3. Rəcaizadənin əsərlərindən Sabirin guya nəzirə yazdığı bir şeiri də, Ə.İ.Cəfərzadənin dediyinə görə, "Ey sözləri xəyalımı təltif edən mələk" misrası ilə başlayan şeiridir. Ə. Cəfər bunu qəbul etmir. O bildirir ki, Rəcaizadə bu şeirini oğlu Nijad Əkrəm üçün yazmışdır. Sabirin guya buna bənzətməsini "Hophopnamə" nəşrlərində gah "Dilbər", gah "Çocuq" adlandırmışlar. Bu iki şeir arasında məzmunca da ciddi fərqlər var.

1. Rəcaizadənin şeiri şəkilcə mətləsiz altılıq (müsəddəs) ikən, Sabirin şeiri şəkilcə mətləli altılıqdır.
2. Rəcaizadənin şeiri altılıq şəklinin müsəmmət tiplisidir, yəni bunun hər bəndinin altıncı misrası eyni qafiyə və rədiflə bağlanır, Sabirin şeiri isə müsəmmət deyil, nəqəratlı altılıqdır.
3. Rəcaizadədə qafiyələr birinci bənddə *aabvvb*, qalan bəndlərdə *aaaaab* şəklində ikən, Sabirdə mətlədən sonra bütün bəndlərin qafiyələri *aaaabb* şəklindədir.

Bu izahatdan açıq görünür ki, Ə. İ. Cəfərzadə Rəcaizadənin şeirindən üç misranı alaraq Sabirin şeirinin üstünə qoymaqda da, böyük şairin şeirini ona nəzirə adlandırmaqda da səhv etmişdir. "Hophopnamə"nin 1948-ci və 1954-cü il nəşrlərində isə Sabirin bu şeirinin Rəcaizadəyə deyil, Məhəmməd Hadiyə nəzirə olduğu göstərilir.

Beləliklə, parodiya yazarkən şair lirik romantik şeirin poetik vasitələrini tamam yeni, daha kəskin sosial problematikanın ifadəsinə uyğunlaşdırmışdır. Ümumiyyətlə, Sabirin Füzuli, Namiq Kamal, Abdulla Cövdət, Mahmud Əkrəm və başqa türk şairlərinə yazdığı parodiyalar bu janrın ədəbiyyatımızda yaranmış klassik nümunələridir.

Nəticə

Rəcaizadənin lirik romantizminə Sabir satirik realizmlə cavab vermişdir. Bunu məqalədə müqayisələr aparmaqla görmək mümkündür. Sabir Rəcaizadədən götürdüyü bütün nümunələri işləyərkən onun mühüm əlamətlərini mühafizə etməklə bərabər, onların üzərində ciddi dəyişikliklər də etmişdir. Rəcaizadə yaradıcılığında gördüyümüz kədərli motivləri satirik üsluba tətbiq edərək gülüş doğuran bir kədər yaratmışdır. Təbii ki, bu metod Sabir novatorluğunda xüsusi çəkiyə malikdir. Sabirin də nəzirə prinsipi

məhz bu istiqamətdə idi – tərs mənada nəzirədən istifadə edərək orijinal satirik əsər üzə çıxarmaq.

Ədəbiyyat

1. Cəfər, Ə. (1962). Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr. *Azərb. SSR. EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası,* 5.
2. Əli, A. (1999). *M. Ə. Sabirin satira sənətkarlığı*.
3. Əlimirzəyev, X. (2009). *Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası*. II cild. Elm və təhsil.
4. *Hophopnamə.* (2004). I cild. Şərq-Qərb.
5. Xəndan, C. (1962). *Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri.* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 91–98
https://doi.org/10.48445/s2399-3800-3773-v

Azərbaycan dilində əlavə konstruksiyaların qrammatik-struktur cəhətdən tədqiqi

Rəfanə İsayeva [1]

XÜLASƏ

Əlavə cümlələr bu və ya digər halda əsas söyləmlə, fikirlə məntiqi-semantik əlaqədə olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mətndə, canlı danışıq dilində və onun ədəbi yazılı formasında cümlənin əsas məzmunu, mətnin konteksti ilə bağlı olmayan, hər hansı mövcud vəziyyətdə meydana çıxan ekstralinqvistik cümlələrə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Onlar cümlənin əsas məzmunu ilə əlaqələnməsə də, söyləmlə leksik-semantik cəhətdən əlaqələnərək vahid fikir yarada bilir. Müəllif hər hansı bir informasiyanı ötürməyə hazırlaşarkən, onu özlüyündə əsas, vacib, əlavə, ikinci dərəcəli, artıq məlum olan və ya yeni fikir kimi ayırır. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, sadə, mürəkkəb cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur-qrammatik quruluşunda özünü göstərir.

AÇAR SÖZLƏR

əlavə konstruksiyalar, nitq hissələri, söz, cümlə, söz birləşməsi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 13.11.2024
Qəbul edilib: 18.02.2025

[1] Müəllim, Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0003-2668-5602 | refane_isayeva@yahoo.com

Teaching of Azerbaijani Language and Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 91–98
https://doi.org/10.48445/s2399-3800-3773-v

Additional Constructions in the Azerbaijani Language Grammatical-Structural Inference Study

Rafana Isayeva [1]

ABSTRACT
Additional sentences in this or another way establish a logical-semantic connection with the main statements or ideas. It should also be noted that in the text, whether in live spoken language or in its literary written form, it is often possible to encounter extralinguistic sentences that arise solely due to current circumstances. Although these types of sentences do not relate to the main content of the sentence, they can create a unified idea based on lexical-semantic aspects. When preparing to convey any information, the author distinguishes it in terms of primary, important, additional, secondary, already known, or new ideas. All of these, in turn, manifest themselves in the structure-grammatical construction of both simple and complex sentences and complex syntactic structures.

KEYWORDS
parantesic constructions, part of speech, word, sentence, word combination

ARTICLE HISTORY
Received: 13.11.2024
Accepted: 18.02.2025

[1] Teacher, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan.
https://orcid.org/0000-0003-2668-5602 | refane_isayeva@yahoo.com

Giriş

XX əsrin ortalarından etibarən, Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin problemləri struktur, konstruktiv, semantik, praqmatik, formal və funksional aspektlərdən dilçilər tərəfindən öyrənilməyə başlanılmışdı. Bildiyimiz kimi, fonetikadan, leksikadan, morfologiyadan fərqli olaraq, sintaksis elmi dildə hazır şəkildə olmayan, nitq-danışıq aktında hər dəfə yenidən qurulan konstruktiv vahidlərdən ibarətdir. Müasir bədii, elmi, publisistik mətnlər struktur-sintaktik baxımdan müxtəlif konstruksiyalardan qurulur. Sintaktik konstruksiya – sözlərdən, söz birləşmələri və cümlələrdən ibarət qrammatik cəhətdən birləşmiş bütövlərdir. Mətndə ən çox istifadə olunan sintaktik konstruksiyalardan biri də *əlavə konstruksiyalardır*.

Əlavə konstruksiyalar səs, hərf və ya heca, sözdə buraxılmış ilkin məna, epenteza, sual və nida işarələri, sözlər, sintaktik vahidlər, söz birləşməsi, cümlə, əsas söyləmin tərkibində olan mətn əmələ gətirən fraqmentlər, müstəqil cümlələr arasında olan sintaktik konstruksiyalar ola bilər.

Elmi ədəbiyyatlarda, müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında mühüm yer tutan əlavə konstruksiyalarla bağlı ümumi qənaət budur ki, onlar əsas cümlədə ifadə olunan fikrə qarşı müxtəlif münasibətlər ifadə etmək məqsədilə işlədilir, cümlənin mənasına təsir edə bilir. Bu cür konstruksiyalar vasitəsilə söyləmə əlavə qeydlər edilir, onların köməyi ilə müəyyən dəqiqləşdirmələr, aydınlaşdırmalar aparılır. Bu konstruksiyalar əsas cümlədəki müəyyən fikrə, ifadəyə, cümləyə aid olur, həmin söz, ifadə və ya cümlənin yanında işlənir.

Əsas hissə

Əlavə konstruksiyaların quruluşu

Qeyd etmək lazımdır ki, əlavə konstruksiyalar müxtəlif quruluşda olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qrammatik-struktur xüsusiyyəti deyərkən, əvvəlcə, əlavə konstruksiyaların hansı nitq hissəsinə aid olmasından, struktur xüsusiyyəti deyərkən, əlavə konstruksiyaların morfoloji quruluşundan söz açmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, morfologiyada əsas nitq hissələrinin quruluşu sadə, düzəltmə və mürəkkəb struktura malikdir. Lakin bu bölgünü yalnız əsas nitq hissələrinə şamil etmək mümkündür. Əlavə konstruksiyaların quruluşundan danışarkən, bu mövqedə çıxış edən hər bir sözün həmin mövqedəki qrammatik formasına diqqət yetirmək lazımdır. Burada onların mötərizə daxilində bir sözdən, söz birləşməsindən, cümlə növündən asılı olaraq quruluşunu müəyyən etmək olar. Yuxarıda əlavə rolunda çıxış edən nitq hissələrini nəzərdən keçirdik. Fikrimizcə, burada quruluş məsələsi əlavə konstruksiya mövqeyində

çıxış edən sözlərdən, söz birləşmələrindən və mürəkkəb cümlələrdən asılı olaraq müəyyən olunmalıdır.

Bir sözdən ibarət olan əlavə konstruksiyalar

Əlavə konstruksiyaların ən geniş yayılmış növü *əlavə sözlərdir*. Əlavə sözlər əksər hallarda ara sözlərlə qarışıq salınır. Lakin haqqında bəhs etdiyimiz konstruksiyaların oxşar və fərqli cəhətləri vardır.

Oxşar cəhətləri:

– cümlənin əsas hissəsinə deyil, əlavə hissəsinə aid olurlar;
– bir və ya bir neçə sözdən ibarət olurlar;
– cümlə üzvləri ilə qrammatik cəhətdən əlaqələnə bilmirlər;
– yazıda durğu işarələri vasitəsilə əsas cümlə üzvlərindən ayrılırlar.

Fərqli cəhətləri:

– ara sözlər modallıq bildirir, əlavə sözlər isə modallıq bildirmir;
– ara sözlərin xüsusi ifadə vasitələri (nitq hissələri) var, əlavə sözlərin isə konkret ifadə vasitələri yoxdur;
– ara sözlər cümləyə məna çaları qatır, əlavə sözlərin isə belə bir funksiyası yoxdur;
– ara sözləri cümlənin tərkibindən çıxararkən mənası dəyişə bilər, əlavə sözləri isə cümlənin tərkibindən çıxararkən məna dəyişmir.
– ara sözlər ən çox 3 – 4 sözdən, əlavə sözlər isə daha çox sözdən ibarət olur.

Nümunələrə nəzər salaq:

***Bəlkə**, bu axşam yağış ara verdi; **Gərək**, sinə gərək düşmənə əlbir; **Əlbəttə**, onun əl çantasını açmaq heç kimin ağlına gəlməyəcəkdi; Qoşunun gələcək fərmandehləri (komandirləri) mənim dərsimə diqqətlə qulaq asırlar* [7, s. 208]; *Oynayan oğlan (mütrüb) və qızlar (çəngi) çağrılardı. Mütrübləri İraqdan, çəngiləri isə Tiflisdən gətirərdilər* [9, s. 33]; *Daş körpü və Tamojna körpüsündə odun, kömür və şəhər küçələrinə döşənmək üçün gətirilən çay daşları (qənbər) boşaldılırdı* [6, s. 102]; *Nadir şah tərəfindən salınmış yeni Şamaxının (Ağsu) əhalisini də köhnə Şamaxıya qaytarır* [6, s. 44].

Yuxarıda göstərdiyimiz ilk üç cümlədə fərqləndirilmiş hissələr ara sözlər, digər dörd cümlədə isə əlavə sözlər verilmişdir. Söz formasında olan əlavə konstruksiyalar Azərbaycan dilində xüsusilə çox işlənir.

Söz birləşmələrindən ibarət olan əlavə konstruksiyalar

Bu konstruksiyalar müvafiq olaraq, iki və daha artıq sözdən ibarət olur. Diqqətə çatdırmaq istərdik ki, iki və daha artıq sözdən ibarət əlavə konstruksiyalar dedikdə, əsasən, söz birləşmələri (həm ismi, həm feili, həm də zərf birləşmələri olmaqla),

qoşmalı birləşmələr nəzərdə tutulur. İki sözdən ibarət sadə birləşmələrdən başlayaraq, bir neçə sözdən ibarət çoxsözlü mürəkkəb birləşmələr olmaqla, söz birləşmələrindən ibarət əlavə konstruksiyalar bədii nitqin bir çox formalarında özünü göstərir. Söz birləşməsindən ibarət əlavə konstruksiyalarla – əlavə birləşmələrlə əlaqədar nümunələri nəzərdən keçirək.

Məhz bir ölkədə, bir darül-elmdə (elm ocağında) birləşməmişdi [8, s. 272]; *Blastoma... (xərçəng xəstəliyinin bir növü) qara ciyərində. Feldşer özünü dartdı* [8, s. 312]; *Borisin (bölük müdiri) atları necədir?* [16, s. 157]; *Düzdür, saatsaz Gülağa ilə arvadı Sona da (mənim anamın adaşı) bizim məhəllədə yaşayırdı* [10, s. 56]; *Nazirliyə (Maliyyə nazirliyi olan bina) çatanda gördük ki, tünlükdür, çoxlu silahlı adam var* [9, s. 241]; *Mən anamın xatirinə (həm də ac olduğum üçün!) tısbağa yumurtasının tozundan su ilə bişirilmiş, yağsız horra kimi bir şeyi yeyirdim* [3, s. 153]; *Bu stansiyanın işinə bir hərbi brandvaxt (limanda saxlanılan keşikçi gəmisi) başçılıq edirdi* [11, s. 87]; *Bu Səlimədir, Səlimin həyat yoldaşı (Səlim dedikdə "tipi" göstərdi). Oturun, tanış olun...* [9, s. 252].

Yuxarıda söz birləşməsi formasında verilən əlavə konstruksiyalara aid nümunələrdə sadə və mürəkkəb söz birləşmələrinə, ismi, feili və zərf birləşmələrinə rast gəlinir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, söz birləşmələrinin əlavə konstruksiya kimi çıxış etməsində heç bir məhdudiyyət yoxdur.

Cümlə formasında olan əlavə konstruksiyalar

Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, cümlə növlərinin əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış etməsinə məhdudiyyət qoyulmur. Cümlənin funksional cəhətlərinə görə bölünən dörd növünün hər birinə aid nümunələrə əlavə konstruksiya qismində rast gəlmək mümkündür. Bundan əlavə, bəzi nümunələrdə bir əlavə konstruksiya daxilində bütün cümlə növləri özünü göstərir: – *Mənim sözüm kifayət deyil, Ələkbər?* (*Əleykümə salam, kişi qırığı! Necəyəm? Hər işim qaydasındadı. Bircə bəzmi-Süleymanım çatışmır!.. Bilirsən də, Ələkbər, sənin adaşın Mirzə Ələkbər əhli-qələm olub!.. O kişi deyib ki, qoca-müstəğniyi-sərvət də olsa, qolunda bir cocuqca qüvvət olmaz! Başa düşdün? Allah Mirzə Ələkbərə rəhmət eləsün, bilib ki, nə deyir!.. Allah Mirzə Səttara da rəhmət eləsün, Sabirin dəlisi idi, şeirləri dilindən düşmürdü... Çünki elə özü də Sabir kimi xalqını sevən adam idi...)* [7, s. 196].

Qeyd edək ki, nitqimizdə olduğu kimi, əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış edən cümlələr arasında nəqli cümlələr nisbətən geniş şəkildə yayılmışdır. Məsələn: *Bayram etməyi qərara alırlar (1918-ci ildə may ayının 25-də Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının "azadlığını" elan etmişdi.). Müsavat hökuməti bu bayrama böyük ümid bəsləyir və güman edirdi ki, bolşeviklər*

razılaşmayacaq, bayramı boykot edəcəklər, bu yolla da müsəlman əhalisi arasında özlərini ifşa edib, nüfuzdan düşəcəklər [13, s. 177]; *O illərdə, yəni 1900-cu illərdə Bakı fəhləsinin əsas tərkibini yerli azərbaycanlılar (bunların da əksəriyyəti Bakı kəndlərindən idi)*, *həmşərilər (o zaman Cənubi Azərbaycandan işləməyə gəlmiş adamları belə adlandırırdılar)*, *ləzgilər, ruslar və tatarlar təşkil edirdi* [11, s. 118]; *Yazıq Ələkbər böyük oğlunun boy-buxununa (Bəhmən atası kimi şaqqalı, ucaboylu idi.) baxıb qürurla deyirdi* [6, s. 259]; *Şəxsən tanıdığı (iki-üç dəfə məntəqəyə gəlmişdi, keçmiş direktorla bir məclisdə oturmuş, yeyib-içmişdilər.) nazir Ələmdar Qədirovun yanına getmişdi və dərdini açıb demişdi* [11, s. 266].

Məqsəd və intonasiya baxımından sual cümlələri kimi müəyyən edilmiş cümlələr əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış edir. Nümunələrə nəzər salaq:

1. *Özü də sadə idi, geyimi də. Yəqin Afət də başqa qızlar kimi gözəl geyinməyi xoşlayırdı (Qız ola, gözəl geyinməyi xoşlamaya?!). Ancaq hardan geyinəydi*?! [11, s. 277]

2. *Televizorun (ya o zaman televizorlar olmayacaq, qoloqraflar olacaq, kim bilir?) axşam proqramı haqqında sabahkı işləri düşünəcək* [6, s. 319].

3. *İbadulla Cəfərqulunun nə dediyini başa düşmədi (ya mənə belə gəldi?) və yenə də həmin kal və xırıltılı səsi ilə araq iyi verə-verə dedi* [7, s. 166].

4. *Mən asta addımlarla gəlib o qarının qabağında dayandım, hələ uzaqdan görən kimi tanıdığım o qarını salamladım (yoxsa o salamı özüm verdim?)* [7, s. 185].

5. *Sonra da Bakıda, bizdə bir köhnə dost-aşnaynan yığışaq, armudu stəkanlarda bir yaxşı məxməri çay içək, bir nərd ataq (Nərd oynamağı unutmamısınız ki?). Yeri gəlmişkən, bildir Yəhyayla Sizə bir nərdtaxta göndərmişdim* [12, s. 61].

6. *Cənab Ağdamski də (nə vaxt Ağdamlı olacaqdır?) Sarablı düşən dərdə mübtəla olubdur* [13, s. 390]. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, sual cümlələri əlavə cümlə qismində geniş şəkildə iştirak edir.

Əmr-təhrik cümlələrinin əlavə konstruksiya mövqeyində çıxış etməsi də kifayət qədər müşahidə olunur. Məsələn: *Məhəllənin kişiləri Şövkəti öldürməsələr də (evdə qardaşı, ya atası yox idi ki, Şövkəti öldürsün), hər halda məhəllədən qovacaqlar* [7, s. 79]; *Qriqori Maksimiç (biz də bunu belə adlandıraq) razılıq edib çıxdı* [13, s. 262]; *Qalın paltar bunları pis göstərir: qış paltosu dizəcən, "ayaqlar" böyük qaloşda, üzləri çox vaxt vual ilə örtülmüş, əlləri "fırtılıq mitkaçığında"...* (*Barışnalar məni əfv etsinlər! Burunların silib yaylıqlarını gizlədən şeyi rusca unutmuşam. Ona görə özümdən ad tapdım)* [13, s. 352].

Nida cümlələri də əlavə konstruksiyalar mövqeyində çıxış edir. Nümunələrə nəzər salaq: *Rəhmətlik xanın mənimlə arası çox kök idi (indi kök olmasın!)* [13, s. 39]; *Qori*

seminariyasında müsəlman şöbəsinə məşhur qeyrətli, həmiyyətli mühərrilərimizdən Soltan Məcid Qənizadəni inspektor təyin etdi (bu, dövlət tərəfindən heç görünməyən, gözlənilməyən hərəkət!), axırda seminariyanın, Qori seminariyasının bir qeyri müsəlman şəhərinə köçmək məsələsini araya gətirdi [13, s. 28]; *Əliabbas kişini kəndə, öz yanlarına apara bilmirdilər (Mələksiz bir gün də yaşaya bilmərəm mən!..) və həftədə bir dəfə, iki dəfə şəhərətrafı qatara – "elektriçkaya" minib gedirdilər* [4, s. 105]; *Mollanın dediyindən çıxmamışam; öl deyib ölmüşəm, ayıb olmasın, ev adamına İbni Mülcəm (allah lənət eləsin!) ölən axşamı yaxşı kəlləpaça bişirdib aparmışam, yeyiblər (halal xoşları olsun!), bəs mənim günahım nədir?* [10, s. 54]; *Qüssə dolu, amma eyni zamanda birdən-birə işıldayan gözləri ilə o, yad arvadların dalınca baxırdı (məhəlləmizin qız-gəlini yanımızdan ötəndə Balakərim heç vaxt başını qaldırmazdı!), bir-iki dəfə udqunurdu* [5, s. 151]; *Biz məhəllədən köçəndə on – on bir yaşım var idi və yəqin qırx ildi ki, ayağım bu küçəyə dəymirdi (bu da mənim etibarım!..) və hərgah küçənin yaddaşı varsa, nəyisə də unudur* [5, s. 182].

Cümlə hökmdür, bitmiş fikir ifadə edir, eyni zamanda informasiya ötürmək üçün məzmun bütövlüyünə malik olan kommunikativ vahiddir. Cümlənin bu xüsusiyyəti onun quruluşundan asılı deyildir. Bu, əlavə konstruksiyalarla zənginləşən cümlələrə də aiddir. Bütün cümlə növləri kimi, əlavə cümlələr də bitmiş fikir ifadə edir.

Nəticə

Bir qayda olaraq, mətndə əlavə cümlələr kimi çıxış edən konstruksiyalarda kommunikasiya materialı aşağıdakı kimi qurulur: vacib olan məlumat cümlənin əsas hissəsində verilir, əsas məzmunla və ya hər hansı komponentlə bağlı olan əlavə məlumatlar isə əlavə cümlələrdə verilir. Əlavə cümlələr heç də həmişə ikinci dərəcəli məlumat ötürmək üçün istifadə olunmur. Əksər hallarda, müəllif məqsədli şəkildə əlavə xüsusiyyət daşımasına baxmayaraq, daha əhəmiyyətli olan məlumatı oxucunun (dinləyicinin) diqqətini cəlb etmək üçün əlavə cümlə şəklində verərək onu daha da aktuallaşdırır. Cümlənin komponentlərindən hər hansı birinin aktuallaşdırılması cümlənin əsas tərkibindəki tabelilik əlaqəsinin pozulmasına səbəb ola bilər ki, bu da, öz növbəsində, həmin komponentin bu mülahizə çərçivəsində məna və intonasiya müstəqilliyinin artmasına və əlavə vahidə çevrilməsinə gətirib çıxarar. Bu komponentin intonasiya və mövqe cəhətdən xüsusiləşməsi onun cümlənin əsas tərkibi ilə əlaqə xüsusiyyətinin dəyişməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, K., Məmmədov, A., Musayev, M. və başqaları. (2012). *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər* (dərs vəsaiti). Mütərcim.
2. Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. "Lider" nəşriyyatı.
3. Sabit, R. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cilddə, II cild. Avrasiya Press.
4. Süleymanlı, M. (2004). *Üç roman*. "Azərbaycan" nəşriyyatı.
5. Süleymanlı, M. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
6. Abbaszadə, H. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cilddə, I cild.
7. Elçin. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cilddə, II cild. Avrasiya Press.
8. İbrahimov, M. Ə. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. 2 cilddə, II cild. Şərq-Qərb.
9. İsa, M. (Hüseynov). (2005). *İdeal.* "Lider" nəşriyyatı.
10. Cəlal, M. (1967). *Seçilmiş əsərləri*. 4 cilddə, II cild. "Gənclik" nəşriyyatı.
11. Qılman İ. (2006). *Bakı və bakılılar* (üçüncü nəşri). "Nurlar" nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.
12. Anar. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. "Lider" nəşriyyatı.
13. Nərimanov, N. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. "Lider" nəşriyyatı.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 99–113
https://doi.org/10.48445/i2329-9068-3091-z

"Füyuzat" jurnalında ana dili məsələsi

Türkan Məcidova [1]

XÜLASƏ
Bir millətin ömrü adi bir insan ömrünə bənzəyir. Bir xalqın ədəbiyyatının da ömrü elə adi bir insan həyatına oxşayır. Necə ki, insan ömür sürüb yaşa dolduqca kamilləşir, səhvlərindən, doğrularından nəticə çıxararaq yüksəlirsə, ədəbiyyat da kiçik addımlarla irəliləyərək kamilləşir, yüksəlir. Məhz XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını həmin "kamilləşmə mərhələsi" hesab edə bilərik. Bu əsr digər sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatın da çiçəkləndiyi, yeni inkişaf yoluna qədəm qoyduğu bir mərhələdir. Bildiyimiz kimi, aktuallığını itirməyən mövzulardan biri də ana dili ilə bağlıdır. Ədəbiyyatda ana dili məsələsini araşdırarkən "Füyuzat" jurnalında fəaliyyət göstərən şairlərin yaradıcılığına nəzər salmaq lazımdır. Jurnal həm ideya istiqaməti, həm də dil özünəməxsusluğu ilə ədəbi fikir tariximizdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan, "Füyuzat" jurnalının hərtərəfli araşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

AÇAR SÖZLƏR
"Füyuzat", ana dili, mətbuat dili, milli mətbuat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 07.12.2024
Qəbul edilib: 02.03.2025

[1] Doktorant, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Azərbaycan.
https://orcid.org/0000-0002-9384-969X | macidova.turkan@mail.ru

Teaching Of Azerbaijani Language And Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 99–113
https://doi.org/10.48445/i2329-9068-3091-z

The Issue of the Native Language in the Journal "Fuyuzat"

Turkan Majidova [1]

ABSTRACT
The life of a nation is like the life of an ordinary person. The life of a nation's literature is similar to the life of an ordinary person. Just as a person becomes perfect as he grows older and rises by drawing conclusions from his mistakes and truths, literature also improves and rises by progressing in small steps. We can consider the Azerbaijani literature of the 20th century as that stage of improvement. This century is a stage in which our nation flourished in literature as well as in other fields, and stepped on a new path of development. As we know, one of the topics that does not lose its relevance is related to the mother tongue. When examining the issue of mother tongue in literature, it is necessary to take a look at the creativity of the poets active in "Fuyuzat" journal. The journal occupies an exceptional place in the history of our literary thought with both its idea direction and linguistic uniqueness. From this point of view, a thorough investigation of "Fuyuzat" journal should always be in focus.

KEYWORDS
"Fuyuzat", national press, mother tongue, press language

ARTICLE HISTORY
Received: 07.12.2024
Accepted: 02.03.2025

[1] Ph. D. student, National Museum of Azerbaijan Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.
https://orcid.org/0000-0002-9384-969X | macidova.turkan@mail.ru

Introduction

One of the most complex and contradictory periods in the history of Azerbaijan is the beginning of the 20th century. This complexity and inconsistency is related to the lack of objective investigation of this period from the socio-political and literary-cultural point of view. First of all, it should be taken into account that “at the beginning of the 20th century, Azerbaijani romantics, when they started their activities, mostly turned to the literary experiences of Ottoman Turkey. Because, in this period, there were many similarities between the national ground in Turkey and the national ground in Azerbaijan. Thus, if the feudal despotism of Sultan Abdulhamid and European national colonial pressures ruled Turkey at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the same feudal lifestyle and colonial policy of tsarism existed in Azerbaijan. It is no coincidence that in the early years of the 20th century, tens of Turkish national movement figures of Azerbaijan, as well as tens of Azerbaijani intellectuals participated in the political and social events of Turkey. It was during this period that the great Turkist of the future, Ali bey Huseynzade, the founder of romantic poetry in Azerbaijan, prominent romantic poets Mahammad Hadi, Huseyn Javid and others were active participants in the socio-political events of this environment, besides studying in Turkey” [1, p. 11]. Of course, in terms of language issues, the linguistic diversity and problems in the “Fuyuzat” journal and a number of periodicals published at the beginning of the 20th century, which we have researched, should be examined on the level of historical reality, which was brought to our attention by the prominent literary critic Islam Aghayev. This opposition, which arose from the hegemony of Ottoman Turkish in the pen of the romantics – “fuyuzatschi”, remained the object of controversy for many years due to the one-sided approach of Soviet literary studies to the problem. Our literary critics, who take the laws of Soviet literature as their basis, have comprehensively studied the “Molla Nasraddin” journal in the sphere of revolutionary-democratic literature, but they have not studied in detail the role played by the “Fuyuzat” journal, which was branded as “bourgeois press”, and other periodicals that are ideologically close to it in the development of Azerbaijani culture. The implementation of these important scientific research works began almost at the end of the 20th century – after the second historic and eternal independence was achieved in 1991. If you pay close attention and look objectively, it is impossible not to see that “Shargi-Rus”, “Hayat”, “Irshad”, “Caspi”, “Taraggi” and other organizations, which had their own place in the world of press, which was dense for the beginning of the 20th century, were ideologically. They can be called “Fuyuzat” and “Fuyuzatists”, because their struggle actions and goals are the same as “Fuyuzatists”.

Professor Yashar Garayev very correctly wrote in his attitude to “Fuyuzat” journal that, like “Molla Nasraddin”, “Fuyuzat” was born by time and life. The group of “Fuyuzat” and “Fuyuzatschi” intellectuals actually rendered great services in awakening the public consciousness of the people, bringing them to Western enlightenment and raising their cultural level. In this sense, “Molla Nasraddin” and “Fuyuzat” journals served the same ideals in the direction of awakening the people, reflecting cultural values, and joining the world civilization. They only had differences of opinion regarding the ways and means leading to these ideals and the issue of literary language. Indeed, “Fuyuzat” and “Molla Nasraddin” themselves struggled with life in the reality of history for only two years. Vulgar sociologists have been fighting them in literary studies for seventy years” [10, p. 96].

Main part

The difference of ideas between “Molla Nasraddin” and “Fuyuzat” arising from the requirements of the Soviet ideology was also included in the researches of the prominent literary critic Firudin Huseynov. The scientist wrote: “At the beginning of the 20th century, an irreconcilable battle of ideas was going on between the revolutionary-democratic press and the organs of bourgeois ideology, born out of complex and contradictory circumstances. “Molla Nasraddin” front and “Hayat” and “Fuyuzat” conflicting ideological-literary lines were at the center of this clash of pens. The first of these was a real people's press, serving the dreams, wishes and interests of the working class. The latter mainly represented and defended the interests of the ruling class, the national bourgeoisie” [3, p. 62].

Professor Sh. G. Valiyev describes the socio-political, literary and cultural landscape of the 20th century in his article “Fuyuzat” and “Fuyuzatists” and writes that “The beginning of the 20th century as an important stage in the literary and artistic evolution arouses serious scientific and public interest. In that period, our literature not only entered a new historical stage, but also caused fundamental artistic-aesthetic quality changes, the formation of new creative tendencies and methods, currents and styles with its socio-political content” [16, p. 170].

Academician Aziz Mirahmadov, who gave extensive information about the literary-oriented newspapers and journal published in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, noted that “at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, press and publishing work in Azerbaijan was in a very difficult situation. There were no special printing houses for the publication of literature in the native language” [12, p. 283]. The prominent academician grouped the press operating in this period

(meaning the beginning of the 20th century – T.M.) according to ideological orientations and wrote: “The periodical press of Azerbaijan in 1900–1917 was divided into ideological can be divided into three main parts according to the direction:

1. Bolshevik Press.
2. Democratic Press.
3. Bourgeois Press.

To the Bolshevik press belonged “Hummat” (1906), “Takamul” (“Evolution”) (1906–1907), “Yoldash” (“Comrade”) (1907), “Davat” (1907) newspapers and by name “Beyragi-adalat” (1917) journal, democratic press – “Shargi-Rus” (1903), “Molla Nasraddin” (1906), “Bahlul” (1907), “Ari” (1910) “Sufi Israfil”, “Azerbaijan”, “Baba Shamal”, “Nasimi – Shimal”, “Zanbur” (1909–1910), “Babayi-Amir” (1915–1916), “Kalniyat” (1912-1913), “Tuti” (1914–1917) satirical journals. Along with satirical journals, many other newspapers and journals were also printed. “Ishig” ("Light" (1911–1912), “Kurtulush” (1915), and “Kardash komeyi” (“Brother’s Help”) (1917) were published in Baku. Back in the 1990s, S.Ganizade wanted to publish a children's magazine called “Nubar”, but the government did not allow it. Thanks to the revolution of 1905, it was possible to publish special magazines for children, parents and teachers in their native language. Children's journals “Dabistan” in 1906–1907, “Rahbar” in 1906 and “Maktab” in 1911–1917 were published [12, p. 286 – 319].

In connection with the development of capitalism in Azerbaijan, the first examples of the press, which were branded as bourgeois press, but which actually brought out the concepts of language, people, and nation more on their pages, appeared in the 19th century. At the beginning of the 20th century, several newspapers such as “Kaspi”, “Baku”, “Bakinskiye izvestiya” were published. In 1905, local national intellectuals published the “Hayat” newspaper in the Azerbaijani language. The newspaper presented its first issue to its readers on June 7. The editors of the newspaper were Ali bey Huseynzade and Ahmad bey Aghayev. “Hayat” newspaper was closed for promoting national ideas. The “Fuyuzat” journal became a worthy follower of the path of “Hayat”. Prof. Sh. K. Valiyev, who appreciated the great ideologist Ali bey Huseynzade`s journalistic activity in the “Hayat” newspaper, gave language issues a large place in his poetry wrote: “There were three main problems in Ali bey Huseynzade's publicism in the “Hayat” newspaper. The first of these was the history of the Turks, the second was their language, and the third was the modern situation. Huseynzade spread this mentioned concept with his poetic works in the “Hayat” newspaper. His poems are written by Ibrahim Sinasi, Ziya Pasha, A. Midhat, Namik Kemal, A. Hamid, Tofik Fikret, A.Jovdat, M. A. Rasulzadeh. It is closely related to the

works of representatives like these prominent people [15, p. 11]. This newspaper (“Hayat” newspaper is meant - T. M. M.) recognized Ali bey Huseynzade as a “heavy-headed” philosopher, a thinker who spoke “words that feed the mind” in Azerbaijan. By publishing his works on its pages, he brought a new atmosphere to the social and cultural environment and tried to enrich the logical foundations of the worldview with new principles. The philosophical judgments of Ali bey Huseynzade are very interesting in this sense. For example, he said: “Turks either die or emigrate, but they do not become slaves”, “If everyone is not taught manners and education in childhood, he cannot be saved in adulthood”, “The right to win belongs to the community that looks at life with open eyes, he understands his soul, his answer...” [8].

Ziya Goyalp, a spiritual student of Ali bey Huseynzade, highly valued his teacher's linguistics and Turanism meetings and wrote: “...Ali bey Huseynzade's poem “Turan” written while studying in Istanbul and Mehmet Emin Yurdakul's poem at the same time was a very characteristic event” [6, p. 28]. The publication that made the name of this nation, language and homeland devotee indelible in history was the “Fuyuzat” journal, which he edited.

“Fuyuzat” is an Arabic word of origin, the dictionary meaning of which is to hear, understand, enjoy the realities of life, to be happy. On the pages of the magazine, the romantic-minded wordsmiths of the time, like Ali bey Huseynzade, Ahmed bey Aghayev, Asan Sabri Ayvazov, Muhammad Hadi, Abbas Sahhat, Abdulla Shaig, Abdulla Sur, Mammad Emin Rasulzadeh, Ali Pasha Huseynzadeh, Sabir, Ibrahim Tahir Musayev, Huseyn Javid, Said Salmasi, Ahmet Kamal, Ahmet Raigi’s writings of on issues of nation, people, and language were published. The emergence of neoromanticism in Azerbaijan is connected with the publication of this magazine.

This journal was published on the initiative of prominent public figure, journalist, poet-publicist Ali bey Huseynzade and his friends. The journal, whose first issue was published on November 1, 1906, was published for only one year, 32 issues were published. Haji Zeynalabdin Taghiyev financially supported the publication of this literary magazine.

Researcher Ulviyya Tahirgizi correctly writes in her article “It is his tragedy that Turks do not understand Turks” that “Fuyuzat” journal played an important role in creating the idea of independent statehood and constitutional free civil society in Azerbaijan, in addition to the school of journalism. Ali bey Huseynzade's ideas of “Turkification, Islamization, Modernization” are clearly and perfectly reflected in the language of “Fuyuzat”. The journal consistently fought for the idea of Turkism in

language and the policy of language unity based on this idea, worked tirelessly for “Unity in Language, Thought in Work” and national unity [13, p. 11].

As we know from the history of our press, the “Tarjuman” newspaper, published at the beginning of the 20th century, played an exceptional role in the development of Turkish national consciousness. The ideological directions of “Fuyuzat” coincided with the ideological directions of this newspaper in the ideology of “language unity” and the development of Turkism. At the center of the struggle of both periods of prose, prominent Turkish mujahid Ziya Goyalp’s “Homeland is not Turkey for Turks, nor Turkestan, Homeland is a great and sacred country: Turan!” – he was shouting. Unfortunately, in the period we are studying (the beginning of the 20th century – T. M. M.), the higher goals of “Fuyuzat” were not properly understood in Baku, and the ideas of the Fuyuzatists about language were met with criticism under the influence of Soviet literary studies. “Fuyuzat” reporters, who are the propagandists of the ideas of “Diversification, Islamization, Modernization” that we take refuge in today, were labeled as “reactionary romantics”. Saadat Huseynova, a researcher of language issues at “Fuyuzat”, doctor of philology, writes about this issue in her extensive research entitled “Language policy and language” of “Fuyuzat” journal: “The end of the 19th century and the beginning of the 20th century were a complex and contradictory time in the development of the Azerbaijani literary language. As it is a stage, it requires special attention and sensitivity. “Fuyuzat” and its language have come face to face with relations devoid of attention and sensitivity. The language of the magazine was considered “complicated” due to Arabic-Persian words and compositions, “Turkish” due to Turkisms, and in this respect it was also considered defective” [7, p. 13]. Of course, according to the author of these lines, the language of the magazine is not perfect. Ali bey Huseynzade himself admitted that Ottoman Turkish created difficulties for the literary environment of Azerbaijan. Literary critic Islam Aghayev writes on this occasion: “Of course, in these years both Turkish and Azerbaijani languages were dominated by words borrowed from Arabic, Persian and Ottoman languages. Therefore, when Ali bey Huseynzade prepared “Hayat” newspaper for publication in 1905, he could not escape these influences. At that time, Ali bey Huseynzade himself saw this situation in the language and style of “Hayat” newspaper and tried to explain the reasons for it to his readers. In his article “Dil Mushkilati” (“Language Trouble”) published in the first issue of “Hayat”, he acknowledged the difficulties caused by foreign words in the modern style of Azerbaijani Turkish. Later, Ali bey Huseynzade spoke about the language and style of his publications. For example, his “A few words about the language of our newspaper”, “The benefit of learning Turkish”, “Yeni dil

kulliyati", published a little later in "Taraggi" newspaper. It was discussed in the articles "Our language and our second year" [1, pp. 19–20].

In this kind of solution of the problem, it is concluded that "Molla Nasraddin" was right in the conflict between "Molla Nasraddin" and "Fuyuzat". In his articles he specifically addressed entitled "Molla Nasraddin" and "Dabistan" ("Hayat", April 27, 1906, No. 91), "Javab" ("Answer") ("Life", April 27, 1906, No. 125) "Thanks to Molla Nasraddin" attention has been paid this issue. However, it is an unforgivable literary dilemma that Jalil Mammadguluzadeh could not forgive these language mistakes that Ali bey Huseynzade brought to Azerbaijan with "Hayat" and "Fuyuzat". He made the fight for the purity of the language his main action and mocked the written language loaded with Arabic and Persian words in the column "Abirin ve kilab" published in the 21st issue of "Molla Nasraddin". His feuilletons "Ana dili" ("Mother Tongue") (1907, No. 7), "Papaslar" (1909, No. 32), "Tamizlama" ("Cleaning") (1909, No. 44) and other feuilletons appeared in "Molla Nasraddin" Ali bey Huseynzade's "Hayat" (1905−1906) and "Fuyuzat" (1906−1907) protested against the mixed language policy rooted in Azerbaijan. However, it is possible to feel the spiritual value of the magazine when the problem is approached not from the linguistic point of view, but from the ideological point of view. According to the "Fuyuzat" researchers, "The language of the journal was a language that connects the past with the present, renews memories, and maintains its relevance even in modern times, even though it has changed its era" [13, p. 11]. Just as we cannot imagine "Molla Nasraddin" without Mirza Jalil, it is impossible to imagine "Fuyuzat" without Ali bey Huseynzade. Turkish researcher Y. Akchura reflects this connection in his article entitled "Huseynzade Ali bey" and writes: "Fuyuzat" collection is the most valuable book for understanding Ali bey Huseynzadeh's political-philosophical ideas and researching his methods [2].

Ali bey Huseynzade's views on Turkism, his commitment to the Turkish language, and his struggle for language purity are reflected in both his poetic works and his prose. The basis of the poet's poems are his ideas of humanism, Turkism and patriotism. He longed for the unity of the Turkic peoples in his "Turan" poem he says:

Sizlərsiniz, ey qövmi-macar, bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müştərəkən mənşəyi Turan.
Bir dindəyik biz, həpimiz haqpərəstan,
Mümkünmü ayırsın bizi İncil ilə Quran? [14, p. 19].

(In these verses, the poet speaks to the Turkish peoples who historically lived in different areas. Although they worship different religions, they all believe in the truth. They can not be separated by anything. – T. M. M.)

Ali bey Huseynzade's famous "Hali Watan" poem ("The State of the Homeland" – T. M. M.) sounds like a rebellion against the prohibitions against both his mother tongue and freedom of thought:

Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.

Ayıltmadı qələmim
Şu türk ilə əcəmi.

Nə qoydular yazayım,
Nə qırdılar qələmi [14, p. 90].

(*The truth is on the tip of my tongue. However, they neither allow me to say it nor cut my tongue. My pen did not wake up this Turk and Ajam. They neither broke my pen, nor gave me permission to write. – T. M. M.*)

Ali bey Huseynzade, who always carries the unity of the Turkish peoples as a holy dream in his heart, said, "It is his tragedy that a Turk does not understand a Turk". He fought for the simplicity of the language of the press throughout his journalistic career, and attached great importance to the role of the press in helping Turks understand each other. He dedicated the articles "Who are the Turks and who are they made of?", "Our writing and language" and "Our second year" to the study of the race and language of the Turks, which he published in the "Hayat" newspaper. According to the great thinker, the implementation of the tasks related to Turkism of the principle of "Turkification, Islamization, Modernization" should have started from the language. Linguistic unity was the way of progress of Turkic peoples. A. Huseynzade attached great value to unity and integrity in language as well as spiritual integrity. The main line of Ali bey Huseynzade's struggle for language was the elimination of the differences between the languages of individual Turkic peoples and the creation of a single common Turkish language. It was due to this that A. Huseynzade and other fuyuzatists brought Istanbul Turkish closer to the Azerbaijani language at the beginning of the 20th century and expanded the scope of that language in the press. "Who are the Turks and who do they consist of?" Ali bey Huseynzade presented himself not only as

a linguist, but also as a historian, anthropologist, and ethnographer with extensive and deep knowledge in his series of writings.

The genesis of Turkic languages was given a special place in the pages of "Fuyuzat" journal. In this field, the writings of Ali bey Huseynzade, H. S. Ayvazov and Ahmad bey Aghayev had a special place. As you read the articles in the journal, you cannot help but be confronted with the linguistic issues raised in the articles here. You can be absolutely sure that Ali bey Huseynzade, who was unfairly labeled as "pan-Turkist" and "panislamist", even though he ended his life in Turkey, was devoted to his motherland with all his heart, and made a great contribution to the emergence and development of the ideas of Turkism in Azerbaijan and the spread of these ideas throughout the Turkic world. There is no issue of "Fuyuzat" journal that does not mention the excellence of the Turkish language. The researchers of the scientific and artistic heritage of Ali bey Huseynzade note that in a number of articles of Ali bey Huseynzade, one can feel an artistic style. Even the dialogues belonging to the folk style of speech are brought into socio-political language, the author reveals his purpose against the background of dialogues and expresses his attitude to the problem he faces in this aspect. In this regard, the article "Majnun and Leylayi-islam" attracts attention. The work plays an important role in clarifying the language and style of "Fuyuzat". The language of the work shows scientific, political, philosophical and artistic.

One of the pioneers who voted for Ali bey Huseynzade's language unity and national freedom among the "Fuyuzat" supporters was Muhammad Hadi. Muhammad Hadi's poems were published in the pages of "Shalala" and "Takamul", which were the influential periodicals of the time. In the 1st issue of "Fuyuzat" magazine, dated November 15, 1906, in the poem entitled "Milletdir", the poet highlighted the issues of language and national freedom and wrote:

Həqiqi arzumuz intizamı hali-millətdir,
Məsaimiz bütün məsrufi-istikmali-millətdir,
Əsasi fikrimiz təmini-istiqbali-millətdir,
Yeganə nöqteyi-mətlub – istiqlali-millətdir [5].

(Our real desire is the discipline of the nation. We work for the future of the nation, this is our main idea. – T. M. M.)

The poet, who wished for independence and future for his nation, also expressed his desire for a national language in his thoughts. The theme of "Nation" is related to other important themes in Hadi – Homeland and freedom. In fact, his poetry is centered

around these three major themes. Because, according to the poet, there can be neither a happy homeland, nor a free language, nor a happy nation where there is no punishment. During his great love for the language, his activity in the field of reciting works of Eastern classics in his native language was one of the main branches of Hadi's literary activity. He translated the poetic examples of Nizami, Sadi, Hafiz, Jalaleddin Rumi, Omar Khayyam and other Persian poetry luminaries into his mother tongue. The poet was sensitive to the purity, naturalness and richness of language and artistic style throughout his work.

Professor Vilayat Guliyev, who is one of the researchers of "Fuyuzat" journal, writes interesting information about the correspondents of the newspaper known and unknown to the modern reader: Among its active authors ("Fuyuzat" journal – T.M.) is the representative of Azerbaijan and Ottoman literature together with the editor-in-chief Ali bey Huseynzade, Hasan bey Zardabi, Mahammad Amin Rasulzade, Mahammad Hadi, Huseyn Javid, Abdulla Shaig, Abbas Sahhat, Abdulla Sur, Tofig Fikret, Said Salmasi, Abdullah Jovdat, Rejaizade Mahmud Akram, Khalid Ziya Ushakligil, who gained enough popularity in the contemporary literary opinion of the time, as well as there were social and political figures, writers, poets and philosophers such as relatively little-known Akhund Yusif Talibzadeh (Abdulla Shaig's elder brother – V. G.), Ibrahim Tahir Musayev, Ismayil Safa. Along with the authors whose names are listed, there are also signatures that do not say anything at all or little is known to the modern Azerbaijani reader. Among such authors, it is possible to mention the names of Ahmad Kamal, Ahmad Raig, Aliagha Hasanzade, Ali Reza Krymzadeh, Bekir Mehmeddar, Asan (Hasan) Sabri Ayvazov and others, who regularly appeared on the journal's pages with publicist articles and translations, poems and stories [11, p. 13]. In the above-mentioned work, the eminent scientist brings to the attention of the readers the scientific and journalistic activities of Asan Sabri Ayvazov and Ahmad Kamal, who were the most active correspondents of "Fuyuzat".

Among the important issues touched by Asan Sabri in the pages of "Fuyuzat", the most important one was related to the language, or rather, the common language problem of the Turkish society. The common language problem was first voiced in public opinion by Ismayil Gaspirali, and the intellectuals who stand in the position of Turkism were not indifferent to this problem. One of the successors of this profession was Asan Sabri. As the researchers rightly point out, "actually, there was no novelty or original approach to the issue in Asan Sabri's reasoning about the "common Turkish language". He was simply repeating the well-known thesis that was the basis of the ideological platform of "Tarjuman", which was discussed at the Turkish congresses in

1905–1907, and which saw a warm attitude among a large number of intellectuals. The "unity in language" position, which took its source from Ismayil Gaspirali, was put forward and justified more consistently and decisively in the articles written by Ali bey under the signature of "Turani" in the pages of "Fuyuzat" [11, p. 36].

The fact that the Ottoman state was a back, a center of attraction and a place of hope for the Turks enslaved by Russia did not raise any doubts or objections. However, these factors of vital importance were not considered sufficient for abandoning the mother tongue. Moreover, high Ottoman Turkish was unintelligible even to the Anatolian Turks themselves. Along with the supporters of the idea of Ottomanization in Azerbaijan, there were not a few staunch opponents. "The literature of monkeys is increasing day by day" – he said that he had a strict attitude towards those who left aside the language he learned from his mother and imitated the Ottoman Turkish, whose vocabulary is full of Arabic-Persian elements, despite his respect for the personality and activity of Firidun bey Kocherli, he did not hesitate to make Ali bey Huseynzade a target of criticism. He expressed his negative attitude towards the language policy of "Fuyuzat" with the words "I wish that nobleman would sit comfortably in Istanbul and visit our lucky Caucasus". The complexity of the collection's language, the overemphasis given to classical Ottoman Turkish, even the founder of the idea of "unity in language", Ismail Gaspirali, who was able to express great ideas in open and clear Turkish, caused the rightful dissatisfaction [11, p. 39].

Linguistic confusion and the position of Ottomanism were prominent in Asan Sabri's writings. Although he did not directly oppose "Molla Nasraddin's" line of "writing in the open native language of the people", he turned the language of "Fuyuzat" into a standard, and called on the national press to follow the language policy of the group. It is true that in linguistic meetings, Asan Sabri Ayvazov preferred Ottoman Turkish, but he was literally an Azerbaijani accent. He relied more on Baku in carrying out the basic work for Russian Turks to reach culture, education, social progress and national welfare, and he believed as much as his being that in the future the overall leadership of this work would be from Azerbaijan. He treated the Azerbaijani intellectuals with great respect, pinned his hopes on their intelligence and considered them the leading force of the Turkic world.

One of the main supporters of Ali bey Huseynzade's "common Turkish language" idea was Ahmed Kamal. Ali bey Huseynzade gave the readers the initial information about this political figure and publicist with his article entitled "Our new pen pal" published in "Fuyuzat". It is written in the article: "...our administration was thinking about the tools (reasons for its further improvement) to further improve this collection,

so it was forced to invite one of the most excellent editors and poets of the Ottoman Turks, Ahmad Kamal bey, to Baku... (with the works from his pen) he will be eager to decorate our collection” [4, p. 275].

In Ali bey Huseynzade’s notes, Ahmad Kamal was not only the most perfect journalist and poet of the Ottoman Empire, but also conveyed interesting information about his personality and scientific biography to the readers of the newspaper: “Ahmad Kamal bey was originally from Istanbul, after graduating from Darushshafag High School, he who was appointed a literature teacher at the school, and on the one hand, he made many contributions to Turkish literature in the newspapers “Sabah” and “Sarvati-funun” and contributed to the new literature-jadide (new literature), that is, to the latest progress and renewal of literature. Tofik Fikret, Mr. Shahabaddin, Ismayil Safa, E. Nadir, Huseyn Suad, N. Surat, Suleyman Nasib were equally zealous” [4, p. 275].

Turkish researcher Metin Kayahan Ozgil, who conducted specific research on Ahmet Kemal’s literary personality, artistic and journalistic heritage, gave a lot of space in his work to the personality of his compatriot, the spread of Turkism, and his services in the field of press and education [9, p. 7].

After 1905, the national press in the capital city of Azerbaijan began to develop rapidly after breaking out of the shackles of decades-long bans. Most importantly, this press brought the spirit of nationalism and Turkism to the country. Despite the close cooperation of the tsarist gendarmerie with the secrets of Sultan Abdulhamid II, Baku was gradually becoming one of the more fertile and attractive centers in terms of spreading their thoughts and ideas in the eyes of the “young Turks”. In this sense, Ahmad Kamal also shared the opinion that was spread among his religious friends when he chose Baku. According to M. Kayahan Ozgul, “What happened in Azerbaijan after 1905 is very important for Ahmad Kamal: he follows the developments very carefully. Azerbaijani intellectuals also notice this interest. For this reason, Ahmad Kamal’s newspaper “Doghru soz” (“True word”) published in Egypt (is meant – after T. M. M.) closed down, he was invited to Baku and one of those who made him the editor of the “Fuyuzat” collection is Huseynzade Ali Bey” [9, p. 15].

Ahmad Kamal’s lack of deep knowledge of Azerbaijani literature and language means that he cannot properly evaluate the works of Mirza Alakbar Sabir, Mirza Jalil, Abdurrahim bey Hagverdiyev, Najaf bey Vazirov, Huseyn Javid and Uzeyir Hajibayli. Also, his language differences with Sabir while working as a principal in Balakhani school, his preference for Ottoman Turkish is a disgusting page of our literary history. While in Baku, Ahmad Kemal paid more attention to the creativity of Azerbaijani

writers who always accepted Ottoman Turkish as a literary language. That is why Ahmad Kamal's critical writings could not penetrate the depths of the literary and artistic thought of the time and gain national significance like the works of his contemporaries Firidun bey Kocharli or Abdulla Sur.

Conclusion

At the beginning of the 20th century, the "Fuyuzat" journal, led by Ali bey, the great ideologist of Turkism, who laid the foundation of the idea of "Turkification, Islamization and Modernization" for the first time in the entire Turkic world, entered the press square with a new breath, with ideas of national awakening, as the self-awareness of Azerbaijan, and it became a key factor in the cultural development of our people. Beginning of the 20th century, "Fuyuzat" journal, one of the examples of the national press, which provided invaluable services in the organization and regulation of social and political opinion, the formation of the information environment, and the transformation of journalism into a tribune of public opinion, played a progressive role in the history of our literary language with its language and stylistic qualities. Throughout his activity, Ali bey Huseynzade contributed to the emergence and development of the ideas of Turkism in Azerbaijan and the spread of these ideas throughout the Turkic world, especially with his writings in the "Fuyuzat" journal.

References

1. Aghayev, I. (2008). *Problems of literature, press and publicism*. Elm.
2. Akchura, Y., & Huseynzade, A. (1992). *Kardesh edebiyatlar,* 3(4).
3. *"Fuyuzat".* (1907). Our new pen pal, 18.
4. *"Fuyuzat",* 1. (1906, November 15).
5. Göyalp, Z. (1991). *Basics of Turkism.*
6. Garaoghlu, F. (2017). *Those who left a mark in history: Ali bey Huseynzade.* https://www.elibrary.az/docs/gazet/qzt2017_2631.htm
7. Garayev, Y. (1988). *The criterion is personality.* Yazichi.
8. Guliyev, V. (2017). *Two authors of "Fuyuzat".* Science and Education.
9. Hasanova, S. (2007). *Language policy and language of "Fuyuzat" journal*. Philology. diss. autoref submitted to receive the scientific degree of Doctor of Sciences.
10. Jalal, M., & Huseynov, F. (1982). *20th century Azerbaijani literature: Textbook for higher schools.* Maarif.

11. Kayahan, B. C. (2010). *The Last Young Turk Castle Ahmet Kemal Akunal*.
12. Mirahmedov, A. (1983). *Studies on Azerbaijani literature*. Maarif.
13. Tahirgizi, U. (2014, June 25). It is his tragedy that the Turk does not understand the Turk. *Khalg Chephesi*, 11.
14. Turan, A. (2008). *Ali bey Huseynzade*. "SALAM" Press.
15. Valiyev, Sh. G. (1999). *Fuyuzat literary school*. Elm.
16. Valiyev, Sh. G. (2007). *"Fuyuzat" and "fuyuzatists",* Humanities series, 1, 170-175.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 114–125
https://doi.org/10.48445/u6525-3896-7070-m

Qərbi Azərbaycan şivələrində və müasir türk ləhcələrində ekvivalent sözlər

Aynur Namazova [1]

XÜLASƏ
Bu gün türk dünyasında tarixi və siyasi səbəblər nəticəsində yaranan bir çox türk ləhcələri və ya yazı dilləri istifadə olunur. Onlar müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənirlər. Türk ləhcələrinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Bu sözlər müəyyən dərəcədə "əsas dialekt" səviyyəsində, nisbətən az dərəcədə isə "ümumi türkcə" səviyyəsində bir-biri ilə üst-üstə düşürlər. Mənbə baxımından eyni qrupda olmaqdan əlavə, icmaların tarix boyu öz aralarında qurduqları iqtisadi və mədəni əlaqələr dini və siyasi baxımdan məruz qaldıqları yad təsirlərin də bir-biri ilə üst-üstə düşməsində mühüm rol oynayır. "Söz ekvivalenti" termini iki müxtəlif ləhcədəki sözlərin "konseptual sahə" baxımından bir-birinə ekvivalent olması vəziyyətini ifadə edir. Türk ləhcələrinin lüğət tərkibinin tam olaraq üst-üstə düşməməsi söz bərabərliyi məsələsinin əhəmiyyətini artırır.

AÇAR SÖZLƏR
türk dialektləri, transpozisiya, söz bərabərliyi, söz ekvivalenti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 04.11.2024
Qəbul edilib: 22.01.2025

[1] Doktorant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0009-0001-2498-8880 | aynamaz@mail.ru

Teaching of Azerbaijani Language And Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 114–125
https://doi.org/10.48445/u6525-3896-7070-m

Equivalent Words in the Dialect of West Azerbaijan and in Modern Turkish Dialects

Aynur Namazova [1]

ABSTRACT
Many Turkish dialects or written languages are used in the Turkic world today, which arose as a result of historical and political reasons. They differ more or less from each other in various aspects. Turkish dialects have their own vocabulary. These words overlap to a certain extent at the "main dialect" level, and to a lesser extent at the "general Turkish" level. In addition to being in the same group in terms of source, the economic and cultural relations that the communities have established among themselves throughout history play an important role in the overlapping of the foreign influences they are exposed to in terms of religion and politics. The term "word equivalence" refers to the situation where words in two different dialects are equivalent to each other in terms of "conceptual domain". The fact that the vocabulary composition of Turkish dialects does not completely overlap increases the importance of the issue of word equality.

KEYWORDS
Turkish dialects, transposition, word equivalence, word equivalent

ARTICLE HISTORY
Received: 04.11.2024
Accepted: 22.01.2025

[1] Ph. D. student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
https://orcid.org/0009-0001-2498-8880 | aynamaz@mail.ru

Giriş

“Türk” termini dar mənada yalnız Türkiyə türkcəsinə aid olduğu halda, geniş mənada bütün türk ləhcələrini bir qrup altında birləşdirir. Türkcənin hər qolunu ayrıca bir dil kimi qəbul edən tədqiqatçılar sözügedən qolların adlandırılmasında türk, Azərbaycan, qazax, tuvan və s. türkcələrə daha çox üstünlük verirlər. Yəni bu baxışın nümayəndələri türk terminini dar mənada işlədir və onu yalnız Türkiyədə danışılan rəsmi dilin adı kimi qəbul edirlər. Türk ləhcələrinin hər birinə ayrıca ad vermək və ümumi türkcəni başqa bir terminlə ifadə etmək cəhdləri ilk dəfə Rusiyada tətbiq edilmişdir. Bu məqsədlə rus dilində *turetskiy*, *tyurskiy* terminləri işlədilmişdir (Ercilasun Ahmet Bican, 2007, s. 7–8). Türk dillərinin qollarını dialekt hesab edən tədqiqatçılar ilk növbədə “türk” terminini ümumi mənada qəbul edir və işlədirlər. Bundan əlavə, türk ləhcələrinin adları çəkilərkən, mümkün qarışıqlığın qarşısını almaq məqsədilə tayfa adları və ya coğrafi adlara uyğun (Türkiyə türkcəsi, qazax türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, tuva türkcəsi və s.) terminlərə istinad edirlər (Ercilasun Ahmet Bican, 2007, s. 9). Burada qeyd olunan fikirlərin əsası nə olursa olsun, türk dillərinin tarix boyu geniş bir ərazidə böyük bir kütlənin danışıq dili olması faktını dəyişdirmir.

Əsas hissə

Milyonlarla kilometr ərazidə yaşayan türklərin dili, ədəbiyyatı və folkloru ilə bağlı müasir elmi araşdırmaların tarixi çox da qədim deyil. Türkologiya yalnız XIX əsrdən sonra müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu sahədə XIX əsrdən əvvəl də müəyyən araşdırmalar aparılıb. Məsələn, XVI – XVII əsrlərdə bir çox avropalı tədqiqatçılar tərəfindən Osmanlı İmperatorluğunun əldə etdiyi siyasi və hərbi güclə yanaşı, türk dilinin öyrənilməsi və öyrədilməsi üçün müxtəlif lüğət və qrammatikalar hazırlanmışdır (Eren, 1998, s. 29–31). Lakin həmin vaxtlarda türkologiyanın müstəqil bir elm sahəsi olduğunu söyləmək mümkün deyildi.

Adı çəkilən dövrlərdə türk dünyasında türkologiya elminin mərkəzi Kazan şəhəri olmuşdur. Əsası 1804-cü ildə qoyulan Kazan Universitetində dünya şöhrətli türkoloqlar çalışır və yeni kadrlar yetişdirirdilər. Kazan həmçinin Çar Rusiyası dövründə yaşayan digər türk toplumlarından olan tələbələrin də diqqət mərkəzinə çevrilirdi. Osmanlı İmperiyası sərhədləri daxilində türkologiya sahəsində ilk ciddi araşdırmalar XIX əsrin ikinci yarısından sonra başlamışdır. Bu illərdə Əhməd Vefik Paşa, Şəmsəddin Sami kimi adlar ön plana çıxdı.

Çar Rusiyasının dağılması və türk toplumlarının əksəriyyətinin Sovet İttifaqının çətiri altında qalması ilə Türkiyə Cümhuriyyətindəki türklərlə Sovet İttifaqındakı

türklər arasında əlaqələr minimum səviyyəyə endirildi. Bu dövrdə Türkiyədə türkologiya elmi universitet səviyyəsində inkişaf etməyə başladı; tarixi türk ləhcələrindən mətn nəşrləri ilə yanaşı, qrammatika, lüğət və dialektologiyaya aid araşdırmalara da önəm verildi.

Sovet İttifaqındakı türk toplumları ilə zəif ünsiyyət və qaynaqların əldə edilməsində yaranan çətinliklər səbəbindən uzun illər Türkiyədəki çağdaş türk ləhcələri ilə bağlı araşdırmalar gözlənilən səviyyədə aparılmamışdır. 1970-ci illərdən etibarən prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tezis və araşdırmalarında türk dünyasını mərkəzi mövzu kimi önə çıxarmışdır. Professor Dr. Yavuz Akpınarın Türkiyə xaricindəki türklərin, xüsusən də Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı ilə bağlı ətraflı araşdırmaları sonrakı illərdə Türkiyədə çağdaş türk ləhcələri ilə bağlı tədqiqatların aparılmasına zəmin yaratdı.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqil türk dövlətləri ilə qurulacaq əlaqələr üçün hazırlıqlı kadrlara ehtiyac var idi. Universitetlərdə çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatı adlı bölmələrin tədris fəaliyyətinə başlaması elm sahəsindəki bu ehtiyaca bir cavab idi. Çağdaş türk ləhcələri və ədəbiyyatı bölmələrinin yaradılması ilə türk türkologiyasına geniş bir araşdırma sahəsi açılmışdır. Beləliklə, qısa müddət ərzində türk dünyası üzrə çox sayda ekspertlər yetişdirildi. Mütəxəssislər bu dildə danışanların sayından asılı olmayaraq, bütün türk toplumlarının qrammatika və lüğətlərini nəşr etdirmiş, türk dünyasından bir çox epik mətnləri tədqiqatçıların istifadəsinə vermişlər.

Bu şöbələrin yaradılması ilə diqqət çəkən hadisələrdən biri də o vaxta qədər Türkiyədə az sayda təsadüf olunan transfer fəaliyyətlərinin artmağa başlamasıdır. 1991-ci ilə qədər başqa türk ləhcəsindən türk dilinə keçən ədəbi əsərlərin sayı məhdud sayda idi. 1991-ci ildən sonrakı dövrlərdə tərcümə işləri xeyli sürətlənmiş və bu günə qədər, təxminən 30 il ərzində, digər türk ləhcələrindən Türkiyə türkcəsinə yüzlərlə əsər köçürülmüşdür.

Bir-biri ilə mübadilə edən ləhcələr türkcənin qolları olsalar da, tam birlik üçün bəzi məsələlərin nəzərə alınması lazım gəlir. Bunu nəzərə alaraq, dialektlərarası köçürmələrdə nəzərə alınmalı məsələləri sadalayan bir çox araşdırmalar dərc edilmiş (İlker, 1999; Uğurlu, 2000; Kirişçioğlu, 2006; Adıgüzel, 2012), doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır (Karadoğan, 2004; Eker, 2012). Bununla belə, transferlərdə nəzərə alınmalı olan elementlərdən yalnız birinə geniş şəkildə diqqət yetirən araşdırmalar aparılmışdır. Məsələn, yanlış ekvivalentlik nəticəsində yaranan transfer problemləri bir çox araşdırmaların mövzusu olmuşdur (Ersoy, 2007; Ergönenç, Akbaba, 2007; Arnazarov, 2008; Yıldız, 2009; Ersoy, 2012). Dialekt və dil müzakirələrində olduğu kimi, ötürmə ilə bağlı terminlər qarışıqlığı vardır (Eker, 2012,

s. 28–30). Belə tədqiqatlarda köçürmə və tərcümə terminlərindən istifadə olunur. Tədqiqatlar ümumi şəkildə təhlil olunduqda ləhcələr arasında köçürmə termininin, dillər arasında isə tərcümə termininin istifadə edildiyi görülür.

Mübadilə problemləri ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan araşdırmalarda vurğulanan əsas məqam, köçürəcək insanların həm mənbə ləhcəsini, həm də hədəf dialekti çox yaxşı bilmələridir. Hər iki ləhcəni başa düşmək və ya bu ləhcələrdə danışmaq kifayət deyil. Mübadilədə olan insanlar hər iki ləhcənin qrammatikasında, gündəlik dil istifadəsində, atalar sözləri və deyim kimi formul ifadələrdəki müstəsna vəziyyətlərə hakim olmalıdırlar. Bundan əlavə, türk ləhcələri arasında mübadilə edəcək insanlar hər iki ləhcənin yazılış və durğu işarələri qaydalarını ətraflı bilməlidirlər. Məsələn, Azərbaycan türkcəsində təkrarlanan sözlər arasında tire işlədilir (məs.: soz-söhbət) (Baldane, 2018, s. 227), sual şəkilçisi isə özündən əvvəl gələn sözə bitişik yazılır (məs.: vacibdirmi?) (Baldane, 2018, s. 230). Lakin bu qaydalar Türkiyə türkcəsi üçün keçərli deyil. Belə hallarda mənbə dialektindəki orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarının hədəf dialektdəki qarşılığını dəqiq müəyyən etmək və köçürmə mətnində hədəf ləhcənin orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını tətbiq etmək lazım gəlir.

Yanlış ekvivalentlik

Tədqiqat işində tez-tez vurğulanan məsələlərdən biri də yanlış ekvivalentlikdir. Mustafa Uğurlu yanlış ekvivalentlik məsələsini "mənbə və hədəf uzlaşma vahidlərində ekvivalent kimi görünən söz, struktur və sintaksis vahidlərinin ekvivalent olmadığı vəziyyət" kimi təyin edir. Bundan əlavə, Uğurlu (2011) psevdoekvivalent sözləri iki yerə bölür. Bunlardan birincisi, konseptual dairələri tam üst-üstə düşməyən, ikincisi isə konseptual sahələri heç üst-üstə düşməyən sözlərdir. Konseptual dairələri tam üst-üstə düşməyən sözlər *qismən psevdoekvivalentlik,* konseptual dairələri heç üst-üstə düşməyən sözlər isə *tam psevdoekvivalentlik* hesab edilir.

Türk ləhcələri arasında edilən tərcümələrdə də yanlış ekvivalentliyə tez-tez rast gəlinir. Mübadilə edəcək insanların diqqət etmələri lazım olan ən mühüm amillərdən biri də ünsiyyət zamanı yanlış ekvivalent sözlərin aşkarlanması və düzgün sözlərin seçilməsidir. Müxtəlif dialektlərdən olan yanlış ekvivalent sözlərə aşağıdakı nümunələr verilə bilər:

Çuvaş türkcəsində "avlan" – "evlənmək", Türkiyə türkcəsində – "ova getmək", "ova çıxmaq"; karay türkcəsində "aldatmaq" – "yalanları cəzalandırmaq", Türkiyə türkcəsində – "gözlənilməz bir davranışla yoldan çıxarmaq" (Ersoy, 2007, s. 65), "yaldatmaq" – "yalan deməklə yanaşı, yaltaqlıq etmək" (Dərələyəz); nogay türkcəsində "adi" – "indi", "bir az əvvəl"; Türkiyə türkcəsində "olduqca" – "sadə", "adi" [8, s. 156], "inmə" – "xəstəlik" (İrəvan).

Yanlış ekvivalent sözlərin yaratdığı problemlərlə yanaşı, yanlış söz seçimi ilə bağlı problemləri də qeyd etmək olar. Bu vəziyyəti bir nümunə ilə izah etmək üçün Azərbaycan türkcəsində işlənən “uzaqgörən” mürəkkəb sözünü təhlil edək. Bu sözün tərkibində olan “uzaq” və “görmək” sözləri Türkiyə türkcəsində də işlənir. Lakin buna uyğun olaraq, bu sözü Türkiyə türkcəsinə “uzakgören” kimi tərcümə etmək yanlış olardı. Bu sözü Türkiyə türkcəsinə “irəli düşünən” kimi çevirmək lazımdır. Söz seçiminə ciddi diqqət yetirilərsə, köçürmə mətni hədəf dialektin oxucuları üçün daha başa düşülən olar.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalarda diqqət çəkən başqa bir məqam da feil-tamamlayıcı əlaqə ilə bağlı vəziyyətlərdir. “Buxar” termini ilə ifadə olunan bu əlaqə dialektlərarası mübadilələrdə həmişə nəzərə alınmalıdır. Çünki hər iki şivədə eyni feil və ya eyni mənalı feillər görünsələr də, bəzən feillə tamamlayıcılar arasında əlaqə yaradan hal şəkilçiləri fərqlənə bilər. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “məşğul olmaq” mənasını verən “kes” feili, qazax türkcəsində “aydır” kimi işlənir. Bu feillər eyni məna daşısalar da, ifadə baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bunlardan “kes” feili hal şəkilçisi ilə tamamlama tələb edir, “aydır” feili isə nümayiş hal şəkilçisi ilə tamamlayıcıya ehtiyac duyur [17, s. 74]. Belə fərqlər aşkar edildikdə, feil-tamamlayıcı münasibəti mənbə dialektindəki kimi deyil, hədəf dialektdəki kimi qurmaq lazımdır.

Qəlibləşmiş dil vahidlərinin ən dəqiq strukturlarla qarşılanması məsələsi transfer tədqiqatlarında qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biridir. Qəlibləşmiş dil vahidləri arasında idiom, atalar sözü, reduplikasiya və formul sözlər adlanan strukturları nəzərdən keçirmək mümkündür [11, s. 89 – 110]. Türk dialektlərində çox sayda ortaq deyimlər, atalar sözləri və düstur ifadələri olsa da, bəzən eyni anlayışa cavab verən dil vahidi müxtəlif variantlarla işlənir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “Sürüdən çıxanı qurd tutur”, Qərbi Azərbaycan şivəsində “Sürüdən qalanı qurd yeyir” kimi işlənən atalar sözləri başqırd türkcəsində “Ayrılandı ayv aşar, bülingendi bure aşar (Sürü heyvan tərəfindən tutulur), qırğız türkcəsində “Bölüngöndü börü ceyt” [4, s. 435] kimi variantlarla işlənir. Qəlibləşmiş dil vahidlərinə cavab vermək üçün hədəf dialektdəki qarşılıqlar düzgün müəyyən edilməlidir. Çünki qəlibləşmiş dil vahidlərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onların tərkibindəki sözlərin və onların yerlərinin asanlıqla dəyişməməsidir (Gökdayı, 2008, s. 92–93). Məsələn, “ipə un səpmək” ifadəsi heç vaxt ipə un səpmək mənasında işlədilə bilməz. Bu ifadələr qrammatik cəhətdən nizamlı olsalar da, türkcəyə gəldikdə, ləhcə daxilində mənasız qəliblərdir.

Təbii ki, çağdaş türk ləhcələri arasında mübadilələrdə burada qeyd olunanlardan daha çox nəzərə alınmalı məqamlar var. Ancaq bu yazıda vurğulanan məqamlar trans-

ferlərdə ən çox rast gəlinən problemlər olduğundan, demək olar ki, mövzu ilə bağlı bütün araşdırmalar bu istiqamətdə aparılır. Tədqiqatçılar tez-tez mübadiləsi lazım olan xüsusiyyətlərlə bağlı ümumi fikrə gəlirlər. Mübadilə ediləcək mətndəki məna bütövlüyünü qorumaq üçün köçürmə işlərində bütün bu məsələlərə diqqət yetirilməsi oxucuların ən doğru mətnə əlçatanlığına və daha dəqiq qiymətləndirmələrə imkan verəcəkdir.

Hesablamalara görə, bu gün türk dünyasında təxminən yüz əlli milyon insan yaşayır. Onların danışıq tərzləri öz daxilində dərketmə vəhdəti təşkil edən və müxtəlif cəhətlərinə görə bir-birindən fərqlənən "dil sahələrini", başqa sözlə, "dialektləri" təşkil edir.

Bu dil sahələrinin bəziləri standartlaşdırılaraq "yazılı dil"ə çevrilmişdir. Onlardan bəziləri yalnız nitqdə istifadə olunur. Yazı dili olanların bəziləri yaşadıqları toplumun "ikinci dil"inə çevrildiyi halda, bəziləri isə inkişaf etmiş, zəngin ədəbi yazılı dilə çevrilmişdir.

Türk ləhcələrinin ortaq lüğət tərkibi

Türk ləhcələrinin özünəməxsus lüğət tərkibi vardır. Lakin bu sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi əsas dialekt səviyyəsindədir; onların daha kiçik bir hissəsi "ümumi türkcə" səviyyəsində bir-biri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, Oğuz dilinə əsaslanan Türkiyə və Azərbaycan türkcəsi; əsası qıpçaq olan qazax və qaraqalpaq türkcəsi arasında üst-üstə düşmə nisbətləri yüksək olsa da, bu dördünün üst-üstə düşməsi, o cümlədən ortaq söz nisbəti aşağı düşür. Bütün türk ləhcələrində üst-üstə düşən sözlərin nisbəti daha da aşağıdır.

Mənbə baxımından eyni qrupda olmaqdan əlavə, icmaların tarix boyu öz aralarında qurduqları iqtisadi və mədəni əlaqələr, dini və siyasi baxımdan məruz qaldıqları yad təsirlər də bir-biri ilə eyniyyət təşkil etməkdə mühüm rol oynayır. Məsələn, lüğətlərindəki ərəb və fars ünsürləri tarixi və ictimai səbəblərdən qaynaq baxımından eyni əsas ləhcəyə əsaslanmayan türk və özbək türkcələrinin üst-üstə düşmə nisbətini artırmışdır. Yenə bir mədəniyyət mühiti olan Kazan ilə İstanbul arasında sovetdən əvvəlki dövrdə sıx əlaqələr kazan-tatar türkcəsinə bir çox "Osmanlı ünsürləri"nin daxil olmasını təmin etdi. Bu vəziyyət iki ləhcənin oxşarlığını artırdı. Bundan əlavə, Rusiya Çarlığı və Sovet İttifaqının siyasi hökmranlığı altında yaşamış türk toplumlarının dialektlərində rast gəlinən rus elementləri müəyyən oxşarlıq yaradır.

Söz ekvivalentliyi

Bu araşdırmada "söz ekvivalentliyi" ("lexikalische Äquivalenz") termini ilə mənbə razılaşması assosiasiyasında ("Wortfeld") sözün konsept sahəsi və hədəfdəki sözün konseptual sahəsi razılaşma birliyi bir-birinə "ekvivalent"dir. Başqa sözlə, onların bir-

biri ilə "üst-üstə düşdüyü" ifadə edilir. Bu termin "məqbul ekvivalentliyə" və "dəqiq ekvivalentliyə" aiddir.

"Məqbul ekvivalentlik"də sözün hərfi mənası – onun mətn kontekstində istifadəsi, təsiri və s. anlaşılır. Bu, aspektlərdə oxşarlıq vəziyyətidir.

Türk ləhcələrinin müəyyən dərəcədə əsas dialekt səviyyəsində öz lüğəti vardır. Bu sözlər "ümumi türkcə" səviyyəsində daha az dərəcədə bir-biri ilə üst-üstə düşürlər. Türk ləhcələri arasındakı qarşılıq sözləri üç yerə bölmək olar:

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi ilə hədəf dialektdəki sözün konseptual sahəsi tamamilə və ya məqbul şəkildə üst-üstə düşə bilər. Bu vəziyyətdə "bir-bir" ekvivalenti var. Belə sözləri öz aralarında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A. Türk ləhcələri arasında qarşılığı olan çox az söz səs, məna və s. cəhətdən hər türk ləhcəsində eynidir. Məsələn: "at" sözü Türkiyə türkcəsində ≡ at, Azərbaycan dilində ≡ at, qazax dilində ≡ at, qırğız dilində ≡ at kimi işlədilir. Göründüyü kimi, bu söz bir çox türk ləhcələrində səs baxımından eynidir. Bununla belə, anlayış, konnotasiya, istifadə tezliyi və s. tam olmasa da, hər cəhətdən üst-üstə düşmə var. Çünki türkün at haqqında fikirləri ilə bu heyvanın ətini yeyən, südünü içən qazax və ya qırğızın düşündükləri eyni deyil. Qazax üçün bu anlayışın mənası ləzzətli yemək, digər türklərə görə isə bu, yəqin ki, qəbulolunmaz bir şeydir.

B. Ekvivalent sözlərin bir çoxu eyni mənbədən yaransalar da, zaman keçdikcə müəyyən səs dəyişikliklərinə məruz qalmışlar. Məna baxımından sözlərdən asılı olaraq oxşarlıq dərəcəsi dəyişir. Oxşarlıq nisbəti rəqəmlər kimi "məhdud" mənası olanlar arasında xüsusilə yüksəkdir. Başqa sözlə, konseptual sahələr tam üst-üstə düşməyə çox yaxındır. Məsələn: Türkiyə türkcəsində ≡ beş, Azərbaycan dilində ≡ beş, başqırd dilində ≡ biş, qazax dilində ≡ bes, qırğız dilində ≡ beş, özbək dilində ≡ beş, tatar dilində ≡ biş, türkmən dilində ≡ beeş, uyğur dilində ≡ baaş.

Aşağıdakı nümunələrdə məna yaxınlığı dərəcəsi sözdən sözə və dialektdən ləhcəyə dəyişir: Türkiyə türkcəsində ≡ yıldız, Azərbaycan dilində ≡ ulduz, qazax dilində ≡ juldiz, qırğız dilində ≡ cıldız, özbək dilində ≡ ulduz, tatar dilində ≡ yoldız, türkmən dilində ≡ ulduz sözünün hərfi mənası bir çox türk ləhcələrində ortaq olsa da, çaları ortaq olmaya bilər.

Özlüyündə tam ekvivalent olan sözlər bir araya gələrsə, ekvivalent olmaya da bilər: Məsələn: Türkiyə türkcəsində ≡ yol, Azərbaycan dilində ≡ yol, başqırd dilində ≡ yul, qazax dilində ≡ jol, qırğız dilində ≡ col, özbək dilində ≡ yol, tatar dilində ≡ yul, türkmən dilində ≡ yool, uyğur dilində ≡ yol; Türkiyə türkcəsində ≡ baş, Azərbaycan dilində ≡ baş, başqırd dilində ≡ baş, qazax dilində ≡ bas, qırğız dilində ≡ baş, özbək dilində ≡

baş, tatar dilində ≡ baş, türkmən dilində ≡ baş, uyğur dilində ≡ baş; Türkiyə türkcəsində ≡ başla, Azərbaycan dilində ≡ başla, başqırd dilində ≡ başla, qazax dilində ≡ basta, qırğız dilində ≡ başta, özbək dilində ≡ başlä, tatar dilində ≡ başla, türkmən dilində ≡ başlanğıc, uyğur dilində ≡ basli sözləri bir çox dialektlərdə yayılmışdır. Lakin qırğız dilində *col basta* "yol göstərmək" forması və qazax dilində *jol basstavşı* "kompas" mənasında Türkiyə türkçəsində işlənmir. Türkiyə türkcəsində ≡ ağac, Azərbaycan dilində ≡ ağac, başqır dilində ≡ agas, qazax dilində ≡ ağac, qırğız dilində ≡ cığaç, tatar dilində ≡ ağac, türkmən dilində ≡ ağac, uyğur dilində ≡ yağaç; Türkiyə türkcəsində ≡ usta, Azərbaycan dilində ≡ usta, qazax dilində ≡ usta, qırğız dilində ≡ usta, özbək dilində ≡ ustä, tatar dilində ≡ osta, türkmən dilində ≡ ussa, uyğur dilində ≡ usta sözləri ümumi olsalar da, qırğız dilində *usta cığaç* və türkmən dilində *ağac ustası* sözləri Türkiyə türkcəsindəki "dülgər" və ya "xarrat" sözləri ilə ifadə olunur.

C. Səs və quruluş baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olmayan, ayrı-ayrı mənbələrdən gələn sözlər də ekvivalent ola bilər: Məsələn: Türkiyə türkcəsində "baş örtüsü" sözünə, qazaxca ormal, qırğızca oromol, cooluk deyilir. Türkiyə türkcəsində ≡ bardak, qazax dilində ≡ stakan sözləri məqbul ekvivalentlərdir (LS: 50). Halbuki türk dilində "çay bardağı" anlayışı qazax türkündə yoxdur. Digər nümunələrə nəzər salaq: Türkiyə türkcəsində ≡ sinek, qazax türkcəsində ≡ şibin; Türkiyə türkcəsində ≡ yemək, qırğız dilində ≡ tamak, özbək dilində ≡ avkat, türkmən türkcəsində ≡ nahar adlanır.

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi hədəf dialektdə bir deyil, birdən çox sözün konseptual sahəsi ilə tamamilə və ya məqbul şəkildə əhatə oluna bilər. Belə sözləri öz aralarında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Mənbə dialektində səs və quruluş baxımından eyni olan və ya dialektlər arasında müntəzəm səs ekvivalentləri ilə eyni mənbədən gəldiyi bilinən bir sözün formasına hədəf dialektdə rast gəlmək olar. Bununla belə, bu iki sözün konseptual sahələri bir az üst-üstə düşə bilər. Burada yuxarıda qeyd olunan məqbul üst-üstə düşmə yoxdur. Konseptual dairələri baxımından bir qədər üst-üstə düşən sözlər, tam ekvivalent kimi görünsələr də, "yarı psevdoekvivalent" sözlərdir. Odur ki belə sözlərdə mənbə dialektindəki sözlə əhatə olunmayan konseptual sahə üçün heç olmasa hədəf dialektdə başqa bir söz işlədilməlidir. Məsələn: Qazaxca "qol", qırğızca "qol", özbəkcə "kol" sözünün konseptual sahəsi türk türkcəsindəki kol + el sözlərinin konseptual sahələrini əhatə edir. Türk türkcəsində "evlənmək" feilinin konseptual sahəsi kişi üçün qırğızca ≡ üylön, özbəkcə ≡ üylən, tatarca ≡ öylän, türkməncə ≡ öylen kimi işlədilir.

Türkiyə türkcəsində "kardeş" eyni ata-anadan doğulan uşaqlara deyilir. Dialektlər arasında nizamlı səs ekvivalentləri ilə eyni mənbədən gəldiyi bilinən bu sözün forması qazax dilində "karındaş", qırğız dilində isə "kardaş" kimi işlənir. Lakin bu söz Türkiyə

türkcəsində sözün konseptual sahəsinin yalnız bir hissəsini əhatə edə bilər. Çünki qırğızlarda kardaş "kiçik bacı" deməkdir, yəni yarım psevdoekvivalentdir. Qırğızıstanda bu ifadə üçün ən azı üç başqa sözdən istifadə edilməlidir: "ece" – böyük bacı, "ini" – kiçik qardaş və "ağa" – böyük qardaş. Burada birdən dördə qədər ekvivalentlik var.

b) Səs və quruluş baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və müxtəlif mənbələrdən gələn sözlər arasında "birə çox" ekvivalentliyi də ola bilər: Məsələn: Türkiyə türkcəsində "gebe" sözü "qarnında körpəsi olan qadın" və ya "heyvan" mənasındadır. Bununla belə, onun konseptual sahəsi qazax dilində ən azı iki sözlə əhatə olunur: insan üçün ≡ iki kabat + yay avır ≡ heyvan üçün buvaz. Türkiyə türkcəsində "olgun" sözü həm insanlar, həm də meyvələr üçün işlənir. Qırğız dilində insan mənasında "cetilgen", meyvə mənasını verən "bışkan" sözləri buna uyğun gəlir. Türkiyə türkcəsində "göbek" sözü qırğızca "kindik" mənasındadır, "qarın ortasındakı çökəklik" mənasını verir, daha çox "yağlı qursaq" mənasında işlənir. Burada "birdən ikiyə" bərabərlik var.

Türkiyə türkcəsində "dön" feilinin konseptual sahəsi qırğızca ən azı üç sözlə müəyyən edilir: aylan "bir şeyi döndərmək" + kayt "qayıtmaq" + burıl "bir yerə qayıtmaq" əhatə olunur. Burada birdən üçə qədər ekvivalentlik var.

Mənbə dialektindəki sözün konseptual sahəsi məqbul şəkildə hədəf dialektdəki heç bir sözün konseptual sahəsini əhatə edə bilməz. Bu vəziyyətdə "birdən heç nəyə" ekvivalenti var. Bunlar, ümumiyyətlə, mənbə dialektində danışan cəmiyyətin özünəməxsus mədəniyyətini əks etdirən sözlərdir. Mənbə dialektindəki sözün hədəf dialektdə məqbul ekvivalenti olmadığı hallarda köçürmə zamanı, ya da sözün hərfi sözünü dipnot kimi işlətmək mümkündür.

Son olaraq, həm Qərbi Azərbaycan, həm də çağdaş türk ləhcələrində işlənən bir neçə ekvivalent sözlərə nəzər salaq:

Bayram→bayram; dərviş→derviş; azan → azan; gavur→gaur, qavır; qismət→ kismet; mes→məst; məscid→məczət; molla→mułla; müəzzin→müəzin; namaz→ namaz; ramazan→ramadan; türban→turban və s.

Nəticə

Beləliklə, hər türk ləhcəsinin özünəməxsus lüğət tərkibi var. Birindən digərinə uğurlu mübadilə, hədəf dialektdəki mənbə dialektindəki sözün ekvivalent dəyərini bilməklə mümkündür. Sözlərin ekvivalentliyi baxımından üç vəziyyət var:

1. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektdəki sözə bərabər ola bilər.
2. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektdəki birdən çox sözə ekvivalent ola bilər.
3. Mənbə dialektindəki söz hədəf dialektdəki heç bir sözlə bərabər ola bilməz.

Uğurlu mübadilə üçün birdən çox sözün bir sözə bərabər olduğu vəziyyətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki belə sözləri çatdıranda səhv etmək ehtimalı artır.

Ədəbiyyat

1. Adıgüzel, S. (2012). Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Aktarma Üzerine Bazı Problemler. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 47, 51–56.
2. Arnazarov, S. (2008). Türkmen ve Türkiye Türkçesinde Bazı Ortak Fiillerde Yalancı Eşdeğerlik. *Gazi Türkiyat*, 3, 31–49.
3. Baldane, O. (2018). *Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Söz Dizimi Farklılıkları Üzerine Notlar.* XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı – Bildiriler Kitabı, 223–232.
4. Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. AKM Yayınları.
5. Eker, Ü. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Lehçe İçi Aktarma Sorunları.* Doktora Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Ercilasun Ahmet Bican (Ed.). (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Akçağ.
7. Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü – I.* Yabancı Türkologlar. TDK Yayınları.
8. Ergönenç Akbaba Dilek. (2007). Nogay Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler. *Bilig*, 42, 151–176.
9. Ersoy, F. (2007). *Çuvaş Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler. Türkbilig*, 14, 60–68.
10. Ersoy Habibe Yazıcı. (2012). *Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler.* Gazi Kitabevi.
11. Gökdayı, H. (2008). Türkçede Kalıp Sözler. *Bilig,* 44, 89–110.
12. İlker, A. (1999). *Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Başı Düşünceler*. III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı – 1996. TDK Yayınları, 553 – 560.

13. Karadoğan, A. (2004). *Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Sorunları*. Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
14. Kirişçioğlu Mehmet Fatih. (2006). Türkmen Türkçesinden Türkiye Türkçesine Yapılan Aktarmalarda Karşılaşılan Bazı Problemler. *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 21 – 35.
15. Ligeti Louis. (1998). *Bilinmeyen İç Asya. 2.* Baskı, Çev. Sadrettin Karatay. TDK Yayınları.
16. Temir, A. (1991). *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri* (Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri). TDK Yayınları.
17. Uğurlu, M. (2000). Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve 'Abay Yolu' Romanı. *Bilig*, 15, 59–80.
18. Uğurlu, M. (2011). *Lehçe İçi Aktarmada Yalancı Eş Değerlik*. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi – Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi – IV. Ankara, AYK Yayınları, 1877–1890
19. Hüseyin, Y. (2009). Karay türkçesi ve Türkiye türkçesi arasındaki yalancı eş değer kelimler. *Gazi Türkiyat*, 5, 611–659.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi
2025 / Cild 71, Say 1 / 126–131
https://doi.org/10.48445/x7649-8433-4913-s

Azərbaycan dili fonetikasının tədrisinin ümumi metodik prinsipləri

Leyla Nəcəfova [1]

XÜLASƏ
Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normallaşdırılmış dil olduğundan, onun həm yazılı, həm də şifahi növlərində müəyyən qaydalardan, normalardan istifadə olunur. Orfoqrafiya dilin istər saflığı, istərsə də inkişafı üçün əvəzolunmaz bir vasitədir. Dilimizin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, orfoqrafiya müxtəlif səbəblərdən dəfələrlə dəyişikliyə məruz qalmış, əsaslı təkmilləşmə prosesi keçmişdir. Tarix boyunca xalqımız müəyyən dövrlərdə ərəb, rus və latın əlifbalarından istifadə etmişdir. Təbii ki, qəbul edilmiş vahid və düzgün orfoqrafiya qaydaları yazının imkanlarını artırmaqla yanaşı, həm də onu sabitləşdirir və beləliklə, yazı və ədəbi dil inkişaf edir. Qeyd etməliyik ki, fonetikanın tədrisində başlıca məqsəd düzgün yazı qaydalarına söykənən savadlı yazını təmin etmək və bununla yanaşı, ədəbi tələffüz normalarına tabe olan nitq inkişafına nail olmaqdır. Azərbaycan dili müəllimləri orfoqrafiya və orfoepiya təlimində öyrədilməsi vacib olan məsələləri müasir təlim metodları vasitəsilə şagirdlərə təqdim edərək, onların marağını cəlb etməklə yanaşı, əldə etdikləri biliklərin şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaradırlar.

AÇAR SÖZLƏR
ədəbi dil, orfoqrafik qayda, fonetik prinsip, ədəbi tələffüz, morfoloji prinsip, tarixi-ənənəvi prinsip, orfoqrafiya və orfoepiya təlimi, nitq inkişafı, dərketmə prosesi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ
Göndərilib: 12.11.2024
Qəbul edilib: 01.03.2025

[1] Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
https://orcid.org/0009-0007-2414-0664 | leylanecefova02@gmail.com

Teaching of Azerbaijani Language And Literature
2025 / Volume 71, Issue 1 / 126–131
https://doi.org/10.48445/x7649-8433-4913-s

General Methodological Principles of Teaching Phonetics of the Azerbaijani Language

Leyla Najafova [1]

ABSTRACT
As it is known, since the literary language is a normalized language, certain rules and norms are used in both its written and oral forms, spelling is an indispensable tool for the purity and development of the language. Looking at the history of our language, it becomes clear that the spelling has been changed many times for various reasons. From this point of view, our spelling has undergone a fundamental improvement process. At certain times, our people used Arabic, Russian and Latin alphabets. Of course, accepted uniform and correct spelling rules not only increase the possibilities of writing, but also stabilize it, and thus writing and literary language develop. It should be noted that the main goal of teaching phonetics is to ensure literate writing based on correct writing rules and, at the same time, to achieve speech development that follows literary pronunciation norms. Azerbaijani language teachers present to the students the issues that are important to be taught in the teaching of spelling and orthography through modern teaching methods, attracting their interest and creating conditions for the conscious assimilation of the acquired knowledge.

KEYWORDS
literary language, orthographic rule, phonetic principle, literary pronunciation, morphological principle, historical-traditional principle, teaching of spelling and orthography, speech development, comprehension process

ARTICLE HISTORY
Received: 12.11.2024
Accepted: 01.03.2025

[1] Master student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
https://orcid.org/0009-0007-2414-0664 | leylanecefova02@gmail.com

Giriş

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil normalaşdırılmış dil olduğundan, onun həm yazılı, həm də şifahi növlərində müəyyən qaydalara və normalara riayət olunur. Ədəbi dilin yazılı forması üçün tətbiq olunan orfoqrafik qaydaların məcmusuna *orfoqrafiya* deyilir. Orfoqrafiya dilin istər saflığı, istərsə də inkişafı üçün əvəzolunmaz bir vasitədir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası özünəməxsus tarixə malikdir. Dilimizin tarixinə nəzər saldıqda, orfoqrafiyanın müxtəlif səbəblərdən dəfələrlə dəyişikliklərə uğradığı və bu proses nəticəsində əsaslı təkmilləşmə yolu keçdiyi açıq şəkildə görünür. Müəyyən dövrlərdə Azərbaycan əlifbasında ərəb, rus və latın əlifbaları tətbiq olunmuşdur ki, bu da sözlərin yazılışında əhəmiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Ərəb əlifbası Azərbaycan orfoqrafiyası üçün olduqca ağır olduğundan, yazı prosesini çətinləşdirirdi. Eyni zamanda ərəb əlifbasının istifadəsi zamanı yazıda sabit qayda və qanunların olmaması xalqın inkişafına maneə törətməklə yanaşı, oxu və yazı prosesinin də kifayət qədər qarışıq olmasına səbəb olurdu.

Orfoqrafiyanın qaydaya salınması istiqamətində fəal çalışanlardan biri, mütəfəkkir alim və görkəmli sənətkar Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. Onun bu sahədəki ən önəmli xidməti, şübhəsiz ki, yazıda fonetik prinsipi irəli sürməsi və bu prinsipi həm nəzəri, həm də əməli surətdə əsaslandırması olmuşdur.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının əsasları ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli sürənlərdən biri də Mahmud bəy Mahmudbəyov olmuşdur. Belə ki, XX əsrin 20-ci illərində orfoqrafiya problemləri dövlət və ümumxalq məsələlər səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. 1922-ci ildən etibarən orfoqrafiya ilə bağlı genişmiqyaslı işlər həyata keçirilmiş, hazırlanan tezis və layihələr xüsusi orfoqrafiya konfranslarında müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının inkişaf tarixinə nəzər saldığımız zaman bir daha aydın olur ki, yazımız üçün yaradılan qaydalar müxtəlif illərdə müzakirə edilərək tədricən daha da təkmilləşdirilmişdir.

"1929, 1940, 1960-cı illərdə "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" nəşr olunur. 1975-ci ildə nəşr olunan lüğətdə isə artıq 58.000 söz yer alır. Sonrakı lüğətlərdə də çox sözlərə yer verilir. 1975-ci ildən sonra 2004 (80.000 söz), 2012 (98.000 söz), 2013 (110.563 söz), 2021-ci (90.000 söz) illərdə də "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" nəşr olunmuşdur" [1, s. 70].

Əsas hissə

Yazılı ədəbi dilin təkmilləşməsində orfoqrafiyanın rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş vahid və düzgün orfoqrafiya qaydaları

yazının imkanlarını artırmaqla yanaşı, onu sabitləşdirir və beləliklə, yazı və ədəbi dil inkişaf edir.

“Orfoqrafiya qaydalarının tərtib olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Hər dildə orfoqrafik qaydaların müəyyən edilməsi üçün müəyyən prinsiplərdən istifadə olunur. Lakin müxtəlif dillərdə orfoqrafiyanın bütün prinsiplərindən deyil, hər bir dilin xüsusiyyətinə uyğun olan prinsiplərindən istifadə edilir.

Professor Afad Qurbanovun fikirlərinə istinadən deyə bilərik ki, müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında üç prinsip əsas götürülür: fonetik prinsip, morfoloji prinsip, ənənəvi prinsip” [2, s. 168].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili orfoqrafiyası üçün əsas prinsip *fonetik prinsip* hesab olunur. Dilimizdəki sözlərin böyük əksəriyyəti bu prinsipə uyğun olaraq, yəni tələffüz edildiyi kimi yazılır.

Fonetik prinsip, hər bir sözün müasir ədəbi tələffüz əsasında yazılmasını tələb edir. Bu prinsipin əsas meyarı sözlərin düzgün tələffüzüdür. Daha dəqiq desək, sözün deyildiyi kimi yazılmasıdır. Məsələn:

Deyilir	**Yazılır**
[ana]	ana
[qırmızı]	qırmızı
[beş]	beş

Orfoqrafiyanın digər prinsipi *morfoloji prinsip* adlanır. Bu prinsip sözün mənalı hissələrinə əsaslanaraq müxtəlif şəkildə tələffüz edilən morfemlərin eyni formada yazılmasını tələb edir. Bu prinsipə əsasən, dilin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq müxtəlif formada tələffüz olunan kök və şəkilçilər deyildiyi kimi deyil, vahid qaydada yazılır. Məsələn:

Deyilir	**Yazılır**
degil	deyil
dəyil	
döyül	
dögül	

“Orfoqrafiyanın prinsiplərindən biri də *tarixi-ənənəvi prinsipdir*. Bu prinsip sözün tələffüzünü deyil, tarixi formasını əsas tutur. Qeyd etməliyik ki, başqa dillərdən keçən bir sıra sözlərin orfoqrafiyasında bu prinsip əsas götürülmüşdür. Əlbəttə ki, bu, bütün alınma sözlərə şamil edilmir. Bir sıra sözlər vardır ki, onlar mənşəyindən fərqləndirilmir. Məsələn, dilimizə rus dilindən keçən “samovar”, “kolxoz” və s. kimi sözləri nümunə göstərə bilərik” [3, s. 56].

Zənnimizcə, sözlərin yazılışında istifadə edilən prinsiplərin əhəmiyyətini Azərbaycan dili müəllimləri dərindən dərk etməli, eyni zamanda sözlərin yazılış formalarının səbəblərini müəyyənləşdirməli və orfoqrafiya təlimində bunlardan istifadə etməlidirlər. Əks halda, Azərbaycan dili dərslərində orfoqrafiya təlimini ardıcıl və düzgün formada tədris etmək mümkün olmayacaqdır.

Qeyd etməliyik ki, orta məktəbdə Azərbaycan dili dərslərinin başlıca vəzifəsi düzgün yazı qaydalarına əsaslanan savadlı yazını təmin etmək və bununla yanaşı, ədəbi tələffüz normalarına tabe olan nitq inkişafına nail olmaqdır. Bu yolda Azərbaycan dili müəllimləri orfoqrafiya və orfoepiya təlimində öyrədilməli olan məsələləri müasir təlim metodları ilə şagirdlərə təqdim etməli, onlarda maraq yaratmaqla yanaşı, əldə etdikləri biliklərin şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə şərait yaratmalıdırlar.

Hələ ötən əsrin 70-ci illərində A. Abdullayev yazırdı: "Son vaxtlarda bəzi metodist müəllimlər dərs zamanı dərketmə prosesi məsələsinə birtərəfli yanaşaraq belə bir fikir irəli sürürlər ki, guya müəllim bütün siniflərdə və dərslərdə tədris olunan fənlərin fakt və həqiqətlərini "şagirdlərin öz danışığı və dili ilə" üzə çıxarmağa çalışmalıdır. Müəllimin nitqi isə guya şagirdlərin fəaliyyətini "zəiflədir", "sarsıdır", dərsdə darıxdırıcı vəziyyət yaradır və buna görə də müəllimin nitqi ibtidai siniflərdə bir tədris üsulu, tərzi kimi ləğv olunmalı, orta və yuxarı siniflərdə isə xeyli azaldılmalıdır" [5, s. 54].

A. Abdullayev bəzi metodistlərin fikrinə qarşı çıxaraq, bu cür yanaşmanı müəllimin nitqinin əhəmiyyətini və rolunu azaltmaq kimi qiymətləndirir. Fikrimizcə, müasir təlimin tələblərinə görə, müəllimin nitqi yol göstərən olmalı, kitabda təqdim edilən qaydaları şagirdlərə daha fərqli üsullarla çatdırmağı bacarmalıdır.

Bu bölmədə tədris edilən məsələlərə və onların şagirdlərə mənimsədilməsinin metod və üsullarına nəzər yetirək.

Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan dilində bütün şəkilçilər eyni formada yazılmır. Bəzi şəkilçilər birləşdiyi sözün sonuncu hecası ilə ahəngləşir, bəziləri isə bu qaydaya tabe olmur. Bu baxımdan, şəkilçilər üç cür yazılır.

1. **Bir cür yazılan şəkilçilər:**
   - *-dar* şəkilçisi: evdar, əməkdar və s.
   - *-kar* şəkilçisi: təmizkar, sənətkar və s.
   - *-vi* şəkilçisi: tərbiyəvi, ailəvi, kütləvi və s.
2. **İki cür yazılan şəkilçilər:**
   - *-lar, -lər* şəkilçisi: küçələr, almalar, quşlar və s.

- *-ca, -cə* şəkilçisi: körpəcə, balaca və s.
- *-sa, -sə* şəkilçisi: gülsə, oxusa, yazsa, bilsə və s.

3. **Dörd cür yazılan şəkilçilər:**
   - **-***lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi: otluq, önlük və s.
   - *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi: alovlu, sözlü, başlı və s." [4, s. 172].

Nəticə

Müasir təlimdə şagird bərabərhüquqlu subyektə, başlıca simaya çevrilir və məsələləri müstəqil "kəşflər", tədqiqatlar vasitəsilə həll edir. Müəllim isə bu yolda bələdçi rolunu oynayaraq, şagirdlərin hansı mərhələdə, hansı dayanacaqda və necə düşəcəklərinə nəzarət edir.

Fikrimizcə, şəkilçilərin yazılış forması mövzusu tədris olunarkən, *müəllimin şərhi üsulundan* istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bildiyimiz kimi, bugünkü təlimdə müəllimin natiqliyindən və ya onun müxtəlif mətnləri poetik şəkildə ifa etməsindən söhbət getmir. Müəllim tədris olunan mövzunun şablon ötürücüsü yox, şərhedicisi, təhliledicisidir. O bu üsulu seçməklə, şagirdləri düşünməyə vadar edəcək və onu əzbərləmək əvəzinə, şagirdlərin hər birində şəkilçilərin formalarını yadda saxlamaq üçün fikir formalaşdıracaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, A. (1978). *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin metodikası.* Maarif.
2. *Azərbaycan dili* (V sinif üçün dərslik). (2012). Altun Kitab.
3. Həsənov, M. (1992). *Azərbaycan dili orfoqrafiyasının tədrisi*. Maarif.
4. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili* (Morfologiya). Elm və təhsil.
5. Qurbanov, A. (2003). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili* (I cild). Nurlan.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

Xəbərlər

Bu il 300-dək alim mükafatlandırılacaq

Elm və Təhsil Nazirliyinin təşəbbüsü ilə ötən ildən başlayaraq elmi-tədqiqat institutlarında çalışan bir sıra tədqiqatçıların maddi mükafatlandırılması həyata keçirilir. Proqram çərçivəsində ötən il 150-dək alim aylıq 1000 manatadək mükafat alırdısa, elmi ictimaiyyətdə proqrama artan maraq səbəbindən bu il 300-dək alim mükafatlandırılacaq.

Elm və təhsil naziri Qvineya Respublikasının ölkəmizdəki səfiri ilə görüşüb

Yanvarın 30-da elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Qvineya Respublikasının Azərbaycan Respublikasına yeni təyin olunmuş fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Umar Kande ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri media üçün brifinq keçirib

Fevralın 6-da elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev media üçün brifinq keçirib.

Elm və təhsil naziri İstanbul Okan Universitetinin təsisçisi ilə görüşüb

Fevralın 7-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev İstanbul Okan Universitetinin təsisçisi Bekir Okan və İdarə heyətinin üzvü, Türkiyənin Azərbaycandakı keçmiş fövqəladə və səlahiyyətli səfiri Hulusi Kılıç ilə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Dünya Bankının hesabat tədbirində iştirak edib

Fevralın 10-da Dünya Bankı Bakıda "Dünya İnkişafı haqqında Hesabat"ın (World Development Report 2024) təqdimatını keçirib.

Elm və təhsil naziri Asiya İnkişaf Bankının Azərbaycan üzrə ölkə direktoru ilə görüşüb

Fevralın 14-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Asiya İnkişaf Bankının (AİB) Azərbaycan üzrə yeni təyin olunmuş ölkə direktoru Sünniya Durrani-Camal ilə görüşüb.

Yeni ali təhsil proqramlarının hazırlanması məqsədilə yaradılmış Komissiyanın ilk iclası keçirilib

Fevralın 27-də Elm və Təhsil Nazirliyində ali təhsilin bakalavriat (əsas (baza ali) tibb təhsili) və magistratura səviyyələri üzrə yeni təhsil proqramlarının hazırlanması məqsədilə yaradılmış Komissiyanın ilk iclası keçirilib.

Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Türkiyədə səfərdədir

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Türkiyə Respublikasının Ali Təhsil Şurasının (YÖK) sədri Erol Özvar və Türkiyə tərəfindən Türkiyə-Azərbaycan Universitetinin fəaliyyətində iştirak edən Hacettepe Universiteti, İstanbul Texniki Universiteti (İTÜ) və Orta Şərq Texnik Universiteti (ODTÜ) rektorlarının iştirakı ilə Türkiyə-Azərbaycan Universitetinin Himayəçilər Şurasının 4-cü iclasında iştirak etmək və Türkiyə Respublikasının ali təhsil müəssisələrinin rektorları ilə görüşmək məqsədilə İstanbul şəhərində səfərdədir.

Nazir Türkiyədə təhsil alan azərbaycanlı doktorantlarla görüşüb

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Türkiyəyə səfəri çərçivəsində Türkiyədə doktorantura təhsili alan azərbaycanlı tələbələrlə görüşüb.

Elm və təhsil naziri Türkiyənin bir neçə ali təhsil müəssisəsində olub

Elm və təhsil naziri Emin Əmrullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti Türkiyəyə səfər çərçivəsində bu ölkənin bir neçə aparıcı ali təhsil müəssisəsini ziyarət edib.

Emin Əmrullayev qazaxıstanlı həmkarı ilə görüşüb

Martın 4-də elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev Qazaxıstan Respublikasının elm və ali təhsil naziri Sayasat Nurbek ilə görüşüb.

Azərbaycan və Qazaxıstanın ali təhsil imkanları müzakirə edilib

Martın 4-də ADA Universitetində “Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ali təhsildə əməkdaşlığın genişləndirilməsinə” həsr olunmuş “dəyirmi masa” keçirilib.
“Dəyirmi masa”da ölkəmizdə səfərdə olan Qazaxıstan Respublikasının elm və ali təhsil naziri Sayasat Nurbek, elm və təhsil naziri Emin Əmrullayev, Azərbaycan və Qazaxıstanın qabaqcıl universitetlərinin rektorları iştirak ediblər.

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin rəsmi saytı – https://edu.gov.az/az/news-and-updates

Məqalə tərtibatına dair tələblər

Məqalənin strukturu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli və IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) strukturuna uyğun olaraq təqdim edilməlidir. Məqalədə *Giriş* (Introduction), *Metodologiya* (Methods), *Nəticələr* (Results), *Müzakirə* (Discussion), *Nəticə* (Conclusion), *Ədəbiyyat siyahısı* (References) aydın şəkildə bölmələrə ayrılmalıdır.

- **Giriş** hissəsində − tədqiqatın mövzusu, aktuallığı, məqsədi və əsas sualları aydın şəkildə təqdim olunmalı, həmçinin elmi əhəmiyyəti və təklif etdiyi yeniliklər vurğulanmalıdır.
- **Metodologiya** hissəsində − istifadə olunan tədqiqat metodları və yanaşmalar, verilənlərin toplanması və təhlili açıqlanmalıdır.
- **Nəticələr** hissəsində − əldə olunan nəticələr təqdim olunmalı, bu hissədə yalnız faktlar və məlumatlar yer almalıdır. Nəticələr cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar və digər vizual vasitələrlə təqdim edilə bilər.
- **Müzakirə** hissəsində − əldə olunan nəticələr müzakirə edilməli, əvvəlki araşdırmalarla müqayisələr aparılmalı və gələcək tədqiqatlar üçün konkret təkliflər verilməlidir.
- **Nəticə** hissəsində − tədqiqatın əsas tapıntıları ümumiləşdirilərək, praktiki təkliflər təqdim olunmalı, həmçinin gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr verilməlidir.
- **Ədəbiyyat** siyahısında − son 5–10 ilin elmi mənbələrinə üstünlük verilməli, mənbələrin sayı 10-dan az olmamalıdır.

Məqalənin tərtibat qaydası

Məqalənin titul səhifəsində məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, elmi dərəcəsi, çalışdığı müəssisənin adı, elektron poçt ünvanı, ORCID ID-si və yaşadığı ölkə adı qeyd edilməlidir.

Xülasə ─ 150–200 söz arası olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalı, məqalənin məqsədini, metodlarını, nəticələrini və nəticələrdən çıxarılan əsas nəticəni, elmi yeniliyi və məqalənin praktik əhəmiyyətini qısa və aydın şəkildə təqdim etməlidir.

Açar sözlər ─ 3–5 söz və ya ifadələrdən ibarət olmaqla, Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Mətn formatı ─ Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210 x 297 mm) formatda, Times New Roman – 14 şriftində yığılmalı, intervalı – 1.15, həcmi 6–12 səhifə arası olmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibat qaydası

Kitaba istinad: Kazımov, Q. (2007). *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*. Təhsil.

Jurnala istinad: Həsənova, S. (2021). Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*, 279(4), 25–34. https://dx.doi.org/10.48445/TAIIJ.2021.46.47.002

İnternet mənbəsinə istinad: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 fevral). *Ana dilimiz milli-mənəvi sərvətimizdir.* Muallim.edu.az. https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303

Məqalədaxili istinad qaydası: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Məqalənin redaksiyaya təqdim edilmə qaydası

Məqalə redaksiyaya iki formada təqdim edilə bilər: elektron poçtla (tall@edu.gov.az) və jurnalın veb-saytı (http://tall.edu.az) üzərindən.

Requirements for the Article Formatting

Structure of the Article

Articles should be focus on relevant topics, meet the academic requirements in accordance with the content and style of the journal, and be presented in accordance with the IMRAD structure (Introduction, Methods, Results, and Discussion). The article should clearly be divided into the following sections: *Introduction, Methods, Results, Discussion, Conclusion*, and *References.*

- **Introduction** − The research topic, its relevance of the topic, its purpose, and the main research questions should be clearly presented. Additionally, the scientific significance of the study and the innovations it offers should be emphasized.
- **Methods** − The research methods and approaches used, as well as data collection and analysis processes, should be explained.
- **Results** − The obtained results should be presented, int his section including only facts and data. The results can be presented using tables, graphs, diagrams, and other visual aids.
- **Discussion** − The results obtained should be discussed, and comparied with previous studies, and specific suggestions for future research should be provided.
- **Conclusion** − The main findings of the research should be summarized, practical suggestion should be presented, and recommendations for future research should be provided.
- **References** − Preference should be given to scientific sources from the last 5–10 years, and the number of references should not be less than 10.

The Guidelines for Article Formatting

On the title page of the article, the following information should be included: article title, author's full name, academic degree, name of the institution, email address, ORCID ID, and and country name of residence.

The **Abstract –** should be between 150–200 words and written in Azerbaijani and English. The abstract should briefly and clearly present the article's aim, methods, results, key findings, scientific novelty, and practical significance of the article.

Keywords – Must consist of 3–5 words or key phrases and must be written in Azerbaijani and English.

Text Format – The article text should be prepared in Microsoft Word, in A4 (210 x 297 mm) format, using Times New Roman font, size 14, with a line spacing of 1.15, and the length should be between 6–12 pages.

References Formatting Guidelines

Book citation: Kazimov, G. (2007). *Modern Azerbaijani Language. Syntax*. Tahsil.

Journal citation: Hasanova, S. (2021). Ashug Alasgar and our literary language. *Teaching of Azerbaijani Language and Literature,* 279(4), 25–34. https://dx.doi.org/10.48445/TAIIJ.2021.46.47.002

Citation from an internet source: Mehdiyeva, Sh. (2019, February 16). *Our mother tongue is our national and spiritual heritage*. Muallim.edu.az. https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303

In-text citation rule for the article: (Kazimov, 2007) / (Kazimov, 2007, p. 54)

Submission Guidelines for the Article

The article can be submitted to the editorial office in two formats: via email (tall@edu.gov.az) or through the journal's website (http://tall.edu.az).

Требования к оформлению статьи

Структура статьи

Статьи должны быть посвящены актуальным темам, соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала и представляться в соответствии с структурой IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion). Статья должна быть четко разделена на следующие разделы: *Введение* (Introduction)*, Методология* (Methods)*, Результаты* (Results)*, Обсуждение* (Discussion)*, Заключение* (Conclusion) *и Список литературы* (References).

- В разделе **Введение** − должна быть ясно представлена тема исследования, актуальность, цель и основные вопросы, а также подчеркнуты научная значимость и предложенные новшества.
- В разделе **Методология** − должны быть объяснены используемые методы и подходы исследования, а также процесс сбора и анализа данных.
- В разделе **Результаты** − должны быть представлены полученные результаты. В этом разделе должны быть представлены только факты и данные. Результаты могут быть представлены с помощью таблиц, графиков, диаграмм и других визуальных средств.
- В разделе **Обсуждение** − должны быть обсуждены полученные результаты, проведены сравнения с предыдущими исследованиями и даны конкретные предложения для будущих исследований.
- В разделе **Заключение** − должны быть обобщены основные выводы исследования, представлены практические рекомендации и предложения для дальнейших исследований.
- В списке Л**итературы** − следует отдавать предпочтение научным источникам за последние 5–10 лет, количество источников должно быть не менее 10.

Правила оформления статьи

На титульной странице статьи должны быть указаны: название статьи, имя и фамилия автора, ученую степень, название учреждения в котором он / она работает, электронный адрес, ORCID ID и название страны проживания.

Аннотация – объемом 150–200 слов, должно быть написано на азербайджанском и английском языках. Аннотация должна кратко и ясно представить цель статьи, методы, результаты, основные выводы, научную новизну и практическое значение статьи.

Ключевые слова – должны состоять из 3–5 слов или фраз, написанных на азербайджанском и английском языках.

Формат текста – текст статьи должен быть набран в программе Microsoft Word, формата A4 (210 x 297 мм), шрифтом Times New Roman – 14, межстрочный интервал 1.15, в диапазоне от 6-12 страниц.

Правила оформления списка литературы

Ссылка на книгу: Казимов, К. (2007). *Современный азербайджанский язык. Синтаксис.* Тахсил.

Ссылка на журнал: Гасанова, С. (2021). Ашуг Алескер и наш литературный язык. *Преподавание азербайджанского языка и литературы*, 279(4), 25–34. https://dx.doi.org/10.48445/TAIIJ.2021.46.47.002

Ссылка на интернет-ресурс: Мехдиева, Ш. (2019, 16 февраля). *Наш родной язык — наше национальное и духовное наследие.* Muallim.edu.az. https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303

Правила цитирования в статье: (Казимов, 2007) / (Казимов, 2007, с. 54)

Правила подачи статьи в редакцию

Статья может быть представлена в редакцию в двух форматах: по электронной почте (tall@edu.gov.az) и через веб-сайт журнала (http://tall.edu.az).

Makale Yazım Kuralı

Makalenin Yapısı

Makaleler güncel konulara odaklanmalı, derginin içerik ve üslubuna uygun akademik standartları karşılamalı ve IMRAD (Introduction, Methods, Results, and Discussion) yapısına göre sunulmalıdır. Makalede *Giriş* (Introduction), *Yöntem* (Methods), *Bulgular* (Results), *Tartışma* (Discussion), *Sonuç* (Conclusion) ve *Kaynakça* (References) bölümleri açık bir şekilde ayrılmalıdır.

- **Giriş** bölümünde − araştırma konusu, konunun güncelliği, amacı ve temel araştırma soruları net bir şekilde sunulmalı, ayrıca araştırmanın bilimsel önemi ve sunduğu yenilikler vurgulanmalıdır.
- **Metodoloji** bölümünde − kullanılan araştırma yöntemleri ve yaklaşımlar, verilerin toplanması ve analizi açıklanmalıdır.
- **Bulgular** bölümünde − elde edilen sonuçlar sunulmalı, bu bölümde yalnızca olgular ve bilgiler yer almalıdır. Sonuçlar tablolar, grafikler, diyagramlar ve diğer görsel araçlarla desteklenebilir.
- **Tartışma** bölümünde − elde edilen sonuçlar tartışılmalı, önceki araştırmalarla karşılaştırmalar yapılmalı ve gelecek araştırmalar için somut öneriler sunulmalıdır.
- **Sonuç** bölümünde − araştırmanın temel bulguları özetlenmeli, pratik öneriler sunulmalı ve gelecek araştırmalar için tavsiyeler verilmelidir.
- **Kaynakça** kısmında − son 5–10 yılın bilimsel kaynaklarına öncelik verilmeli ve kaynak sayısı en az 10 olmalıdır.

Makale Düzenleme Kuralları

Makalenin başlık sayfasında makalenin adı, yazarın adı ve soyadı, akademik ünvanı, çalıştığı kurumun adı, e-posta adresi, ORCID ID'si ve yaşadığı ülke adı belirtilmelidir.
Özet – 150–200 kelime arasında olup, Azerbaycan ve İngilizce yazılmalıdır. Özet, makalenin amacını, yöntemlerini, bulgularını, elde edilen temel sonuçları, bilimsel yenilikleri ve makalenin pratik önemini kısa ve net bir şekilde sunmalıdır.
Anahtar Kelimeler – 3–5 kelime veya anahtar ifadeden oluşmalı, Azerbaycan ve İngilizce yazılmalıdır.
Metin Formatı – Makalenin metni Microsoft Word programında, A4 (210 x 297 mm) formatında, Times New Roman – 14 yazı tipinde hazırlanmalı, satır aralığı 1.15, hacmi 6–12 sayfa arasında olmalıdır.
Kaynakça Düzenleme Kuralları
Kitap kaynağından alıntı: Kazımov, Q. (2007). *Çağdaş Azerbaycan dili. Sintaksis.* Tahsil.
Dergi makalesinden alıntı: Hasanova, S. (2021). Aşıq Alesger ve edebi dilimiz. *Azerbaycan dili ve edebiyyat tedrisi,* 279(4), 25–34. https://dx.doi.org/10.48445/TAIIJ.2021.46.47.002
İnternet Kaynağından alıntı: Mehdiyeva, Ş. (2019, 16 Şubat). *Ana dilimiz milli-manevi zenginliğimizdir*. Muallim.edu.az. https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=4303
Metin içi alıntı: (Kazımov, 2007) / (Kazımov, 2007, s. 54)

Makalenin redaksiyona teslim kuralları

Makale redaksiyona iki şekilde teslim edilebilir: e-posta yoluyla (tall@edu.gov.az) veya derginin web sitesi (http://tall.edu.az) üzerinden.

Çapa imzalanmışdır: 07.02.2025.
Formatı: 70x100 1/16. Fiziki çap vərəqi 8.75
Ofset çap üsulu. Sifariş 0229. Tiraj: 100.

Hazır materiallar əsasında
«Şərq-Qərb» ASC-nin
mətbəəsində çap edilmişdir.

AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.
Tel.: (+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az